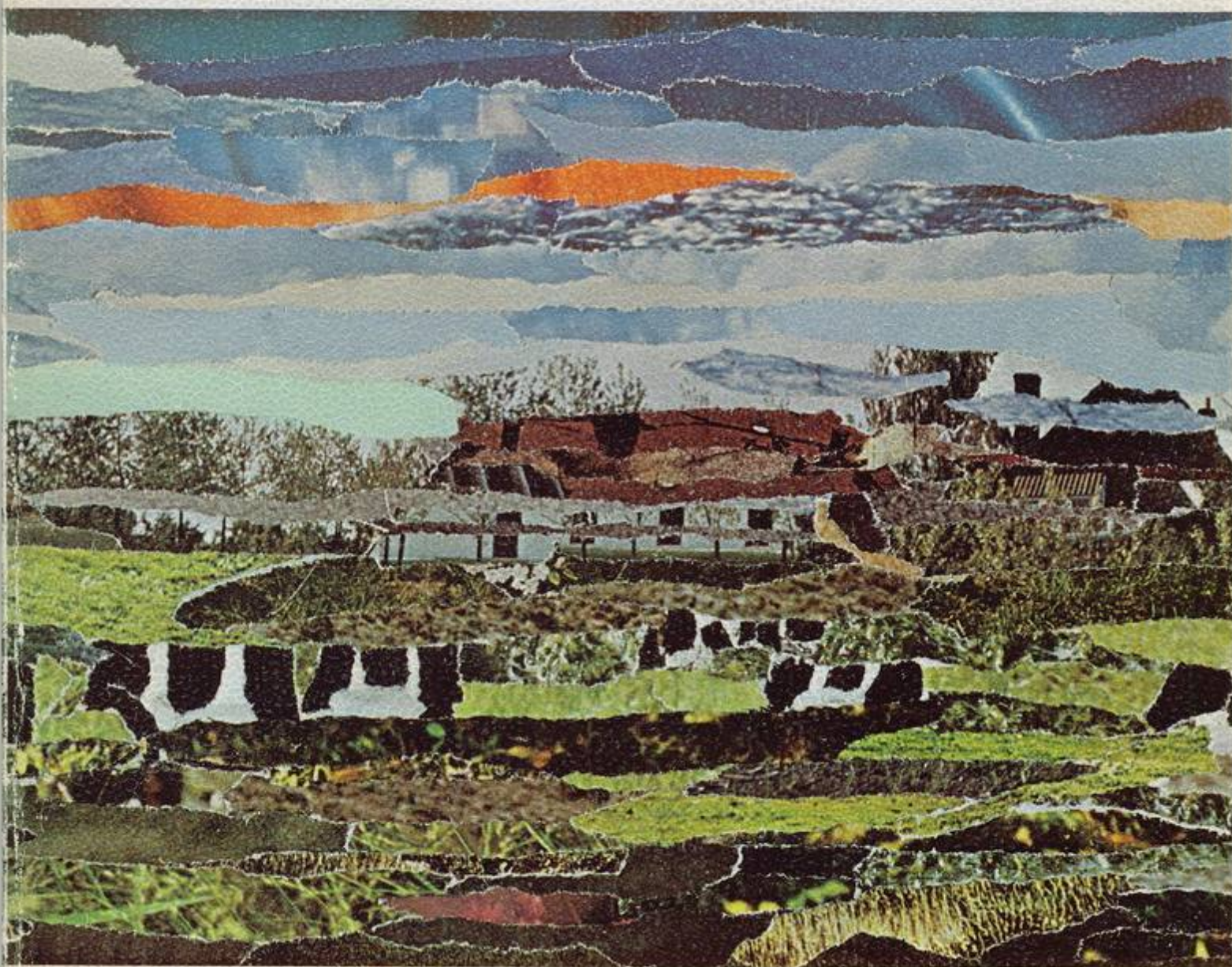

bakens in de tijdstroom

een kenschets van de bond van coöperatieve zuivelfabrieken in friesland

bakens in de tijdstroom

**een kenschets van de bond
van coöperatieve zuivelfabrieken
in friesland
bij het 75-jarig bestaan**

door C. F. Roosenschoon ing.

07 inleiding

Alle veranderingen die met het voortstromen van de tijd gepaard gaan ten spijt, blijken de kenmerken van een land en van een volk zich van eeuw tot eeuw en van geslacht tot geslacht te handhaven. Van deze stelling leveren Friesland en de Friezen een sprekend bewijs. Het isolement waarin vele boerderijen en dorpen - ja, de gehele provincie - eeuwenlang verkeerden, mag dan verleden tijd zijn geworden dankzij betere verbindingen en vervoermiddelen, Friesland bleef een agrarisch gewest met slechts spaarzaam steden en industriële kernen. De landbouw aarzelde niet het volle gebruik te maken van de vorderingen van wetenschap en techniek, maar op de Friese boerderij bleef de zwartbonte koe de spil van het bedrijf.

De Friezen doen zich gelden in het nationale en internationale leven en zij doen dat met een kracht en een overtuiging, die beide stoelen op het Friese zelfbewustzijn. Doch het Friese karakter vertoont nog dezelfde typische trekken van in zichzelf besloten te zijn, als het deed in de vele honderden jaren waarin dit gewest vrijwel een eiland vormde te midden van andere gebieden en bevolkingsgroepen.

In de Nederlandse samenleving neemt deze Friese gemeenschap nog altijd een duidelijk omliggende plaats in, gekenmerkt door volkskarakter, taal en grondgebied. Zij vreest niets zozeer als het gevaar in te boeten aan identiteit, dat wil zeggen aan die eigenschappen en omstandigheden welke als door en door Fries worden beschouwd, eigenschappen als een combinatie van nuchterheid en emotionaliteit, vooruitstrevendheid gekoppeld aan voorzichtigheid, en zuinigheid die toch ver strekkende beslissingen niet uitsluit. Zonder twijfel komt men die eigenschappen ook elders tegen, maar in Friesland krijgen zij het nationale stempel en de nationale kleur, die voldoende zijn om ze als zuiver Friese waarden te doen functioneren.

08 De Friezen, veel sterker dan de andere gewestelijke volksdelen in Nederland, willen zichzelf zijn en blijven en zij zijn daarin wonderwel geslaagd.

Dit mag voor een aanzienlijk deel worden toegeschreven aan de ligging van de provincie terzijde van de grote verbindingswegen, die van de Nederlandse delta uit de banden vormen met de oceanen en de luchtwegen enerzijds, het continentale achterland anderzijds. Maar de bovengegeven karakteristiek van Friesland hangt niet minder samen met de aard van de bodem, die grotendeels zo bijzonder gunstig is voor de grasgroei en

daardoor van nature aangewezen voor de uitoefening van het weidebedrijf. Zo werd en bleef Friesland het Nederlandse zuivelgewest bij uitstek en ontwikkelde het zich tot een centrum van zuivelkennis, dat over geheel Nederland en ook daarbuiten een stimulerende invloed deed en doet gevoelen. Inderdaad, het zuivelgewest bij uitstek, want hier wordt per hoofd der bevolking meer melkvee gehouden, meer melk gewonnen en meer zuivel bereid dan in welke andere Nederlandse provincie ook. Nu, evenals honderd, evenals vijfhonderd jaar geleden, is de rundveehouderij het grootste bedrijf van de Friese samenleving en het meest in het oogvallende bestaansmiddel. Een bestaansmiddel overigens, dat pas tot zijn recht komt door de daarop aansluitende industrie en handel, die beide - evenals elders in Nederland - in overwegende mate het eigendom zijn van de veehouders zelf.

In tegenstelling tot de melkwinning is de melkverwerkende industrie met de daarbij behorende handel betrekkelijk jong. Haar geschiedenis reikt niet verder terug dan rondweg een eeuw. Nog 25 jaar korter is het tijdvak waarover dit boekje handelt: de levensperiode van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland, die in het midden staat van wat men mag samenvatten als de Friese zuivelcoöperatie. Dit begrip omvat: plaatselijke zuivelfabrieken, centrale en gespecialiseerde melkverwerkingsbedrijven, commerciële en financiële ondernemingen, toeleveringsbedrijven, sociale voorzieningen en verder de talrijke diensten die de Bond zelf verleent aan zijn leden en aan verwante organisaties. Samen bieden al deze ondernemingen en instellingen op dit moment het beeld van een beperkt aantal grote bedrijven en instituten, waarvan de taken en werkzaamheden op vele punten in elkaar grijpen en in elkaar overgaan. Dit is het resultaat van een reeds vergevorderd, zij het nog niet voltooid, proces van integratie en specialisatie.

herinnering aan de pioniers

09 De drie tijdperken

Die 75 jaar, welke de Bond thans oud is, laten zich op treffende wijze indelen in drie perioden van ongeveer gelijke lengte, drie tijdvakken van omstreeks 25 jaar, die elk hun eigen stempel dragen.

De eerste periode loopt van de oprichting in 1897 tot 1922/1924, waarin de meeste fabrieken tot stand kwamen, waarin diensten van de Bond voor verschillende taken werden ingesteld, waarin de Frico, de Stremselfabriek en de Kleurselfabriek en de Coöperatieve Condensfabriek werden gesticht, waarin de Zuivelbank in het leven werd geroepen voor de financiering van de zuivelcoöperatie en deze creativiteit werd afgerond met de oprichting van het Coöperatief Verzekeringsfonds en het Onderling Boerenverzekeringsfonds. Aldus was aan het eind van die kwart eeuw het apparaat geschapen, waarmee voortgewerkt kon worden.

Daarop volgden 25 jaren die uitliepen in de hersteljaren na de oorlog van 1940/1945 en die tot een duidelijk historisch moment voerden in 1948. In deze periode groeiden de bij de Bond aangesloten fabrieken regelmatig overeenkomstig de toeneming van de melk-

produktie, terwijl meer en meer de nadruk viel op de mechanisering van de kaasbereiding. Dat was vergeleken met de stand van zaken van de huidige tijd nog maar een primitief begin, maar het betekende toch een breuk met de oude werkwijze en die mechanisatie was de inleiding tot de huidige techniek. Het was overigens een kwart eeuw, waarin ook zwakke plekken in de coöperatieve zuivelstructuur te onderkennen waren. Deze hadden vooral betrekking op de verhouding van de fabrieken onderling. Vele coöperaties streefden ernaar zoveel mogelijk boeren als lid te winnen teneinde meer melk in de fabriek te krijgen. In feite was dit een vreemdsoortige vorm van individualisme voor verenigingen die de gedachte van coöperatie als leidend beginsel voorop zetten.

Als er in die jaren sprake was van een zekere stagnatie in de ontwikkeling van de coöperatieve structuur, dan is die waarschijnlijk minder toe te schrijven aan deze strijd om de melk dan aan het afzwakken van de conjunctuur, een verschijnsel dat in scherpe tegenstelling stond tot de opgaande tijd welke pas na de Eerste Wereldoorlog een duidelijk einde kreeg. Die opgaande lijn was tussen 1914 en 1920 sterk geflatteerd door de inflatie, van welk verschijnsel men toen nog geen weet had. Daardoor was de schok des te groter toen de conjunctuur begon te wankelen om tenslotte in 1929 te eindigen in een crisis, die op zijn beurt tot de Tweede Wereldoorlog leidde. De strijd om het bestaan werd daardoor veel moeilijker en dit verklaart grotendeels de felheid waarmee elke afzonderlijke fabriek in dat tweede tijdvak zijn bestaansbasis trachtte te verstevigen. Daarbij komt dat tegelijk de verwerkingscapaciteit van de fabrieken groter werd en het motortransport uitbreiding van het werkgebied gebied mogelijk maakte.

...meningen van honderden.....

Na de Tweede Wereldoorlog werd het spoedig duidelijk dat er grote technische en organisatorische veranderingen voor de deur stonden en dat dientengevolge een nieuwe

- 10** tijd op komst was. In de zuivelindustrie stelde dit als dwingende eis dat de betrekkingen tussen de leden van de Bond genormaliseerd zouden worden en het besluit daartoe viel in 1948. Met dat jaartal begint ook de derde periode.

Die derde kwart eeuw kan worden getypeerd als de overgang van de ambachtelijke vorm van zuivelindustrie naar een technisch beheerst productieproces. Dit is voortgekomen uit en samengevallen met algemene maatschappelijke veranderingen, die zich niet alleen in de industrie maar ook in de landbouw deden gevoelen.

De consequentie daarvan was dat een krachtige concentratie kon worden bereikt, waardoor vooral in de laatste jaren van deze periode zowel het aantal leden van de Bond als het aantal fabrieken in exploitatie snel daalde.

Er begint zich een geheel nieuw patroon van coöperatieve melkverwerking in Friesland af te tekenen. Wij zullen trachten dit gehele proces van wording, groei en aanpassing te beschrijven om duidelijk te maken hoe niet slechts met zoeken en tasten, maar vooral met doelbewuste leiding de wegen naar de toekomst werden opengelegd. Wij zien de inzichten van de coöperatoren een ontwikkeling doormaken, die verbonden is aan en parallel loopt met de algemene maatschappelijke gedaanteverwisseling. De verandering van het denken is steeds voorwaarde voor de verandering van de toestand.

Onvermijdelijk verloopt er geruime tijd tussen het erkennen van een aanbevolen verandering als iets wenselijks en de aanvaarding daarvan als noodzakelijk. Bij een landbouwcoöperatie waarvan de werkzaamheid wordt bepaald door meningen van honderden en - in groter verband - van duizenden individuele ondernemers, kan zo'n rijpingsproces jaren vergen. Men beschouwe dit niet uitsluitend als een traagheidsverschijnsel, want doorgaans worden gedurende die rijpingstijd de mogelijkheden geschapen idealen om te zetten in werkelijkheid.

Het onvermijdelijke laat zich niet stuiten, maar evenmin zelden verhaasten. In de rijpingsjaren ontdekt men wat wel en wat niet mogelijk is; maar is de beslissing eenmaal gevallen, dan wordt de nieuwe toestand niet alleen als een verbetering erkend, maar zien ook de voormalige tegenstanders min of meer meewarig terug op dat wat eens was. Het nieuwe wordt als gezond aanvaard, zij het zelden zonder een zeker romantisch heimwee naar wat ons vroeger zo vertrouwd was.

ontroming tot 1,5% vet

ontroming tot 0,05% vet

11 **het tijdvak van de pioniers 1898 - 1910**

Toen in Friesland in het laatste tiental jaren van de negentiende eeuw de coöperatieve zuivelindustrie wortel schoot, lag de nadruk minder op het woord *coöperatie* dan op het woord *industrie*. Want daaraan - dat wil zeggen aan industriële verwerking van de melk - was behoefte. Sinds de centrifuge haar intrede had gedaan, geflankeerd door het gebruik van thermometers, sinds machinale krachten de menselijke arbeid niet alleen konden vervangen maar grandioos overtreffen, sinds het duidelijk was geworden dat alleen produkten van constante en goede kwaliteit een willige markt zouden kunnen vinden, was de melkverwerking als handarbeid op de boerderij gedoemd te verdwijnen. Maar de boer vreesde - en niet zonder reden - dat hij voortaan alleen maar leverancier van grondstof zou worden voor een industrie, waarover hij niets te zeggen had. Hij zou immers niet meer direct voor de markten werken die zijn boter en kaas afnamen, want de zuivel-fabrikant schoof zich tussen hem en zijn afzetgebied in. Hij voorzag daardoor in een afhankelijke positie te geraken en als hij met dit vooruitzicht voor ogen tot coöperatie overging, was dat in de eerste plaats met de bedoeling zijn onafhankelijkheid te verzekeren. Er moesten zuivelfabrieken komen, goed, maar dan fabrieken waarin de boer het voor het zeggen had. Dit betekende automatisch coöperatie.

Het besef daarvan drong zich onweerstaanbaar aan de veehouders op, toen na het dieptepunt van de landbouwcrisis van 1880 tot 1896 nieuwe perspectieven begonnen op te doemen. Binnen tien jaar na de oprichting van de eerste zuivelcoöperatie te Warga in 1886 waren er in Friesland naast 43 particuliere zuivelfabrieken 44 coöperatieve. In 1896 overtrof voor het eerst het aantal coöperaties het aantal particuliere fabrieken en dat was ook het moment waarop de meerderheid van die snel groeiende groep zich aansloot in de Bond.

- 12 Die tien jaar waren voldoende geweest om enkele mannen op de voorgrond te brengen, die inzagen welk een macht coöperatie kan zijn als middel om onder de boeren een gemeenschappelijk economisch streven op te wekken, een streven tot verbreding van hun bestaansbasis en tot behoud van hun onafhankelijkheid en zelfstandigheid. De vonk, die in 1886 door de pioniers van Warga was geslagen, bliezen zij aan en brachten daardoor vuur op plaatsen waar tot die tijd de belangstelling voor coöperatie slechts flauw gloeide. Nadat eerst een Vereniging tot Bevordering der Fabriekmatige Zuivelbereiding had

bestaan (1890), maakte uit het peloton van de industriële voortrekkers zich spoedig een groep van overtuigde voorstanders van coöperatie los. In 1893 organiseerden zij zich in een vereniging, die als pleitbezorger voor deze vorm van melkverwerking zou optreden. Zij waren de gangmakers, die reeds na vier jaar hun vereniging-van-coöperatoren konden vervangen door een bond-van-coöperaties. Inmiddels hadden zij reeds veel praktisch werk verzet, onder andere door de aanbesteding van de levering van bedrijfsbenodigdheden voor de fabrieken.

Onmiddellijk na zijn totstandkoming getuigde de Bond van een aanpak in een - voor die tijd - grote stijl. De Friezen hadden de noodzaak erkend echte zuivelfabrieken te stichten en zich niet laten leiden op het doodlopende pad van het primitieve handkrachtfabriekje. Daarin was Warga voorgegaan - niet zonder zwaar financieel risico op zich te nemen - en alle anderen volgden.

De meeste zuivelcoöperaties beschikten van de oprichting af over stoomkracht en trachtten voldoende groot te worden om deskundig en gespecialiseerd personeel te kunnen aantrekken.

het oude pand in de Baljeestraat

De opvatting dat men het fors moest aanpakken, had na het eerste kiemen van de coöperatieve gedachte in Friesland postgevat en in diezelfde geest begon de Bond zijn taak. Een zuivelbond? Akkoord, maar dan meteen op een solide grondslag. Bij de oprichting werd al besloten tot aanstelling van een secretaris in volledige dienst. Hij mocht geen 'handel, nering of bedrijf' uitoefenen. In het eerste jaarverslag lezen we dat er van het begin af aan werk genoeg is om de secretaris geheel in beslag te nemen.

- 13 Uit dat eerste verslag spreekt het enthousiasme, waarmee gewerkt werd. Zij wisten van opschieten, de oprichters van de Bond! Op 3 november 1897 komen zij bijeen om de concept-statuten te bespreken en een der belangrijkste punten was de vraag of ook fabrieken buiten Friesland als lid zouden kunnen toetreden. De beslissing viel afwijzend: met 79 tegen 5 stemmen werd besloten de Bond tot Friesland te beperken. Daarmee lag het regionale karakter van de organisatie principieel vast.

Onmiddellijk werd koninklijke goedkeuring van de statuten gevraagd, die reeds op 27 december 1897 afkwam, zodat de Bond bij de intrede van 1898 vijf dagen oud was en het eerste jaarverslag over het jaar 1898 werd uitgebracht.

Op 2 februari van dat jaar was al besloten zo spoedig mogelijk te beginnen met boterkeuringen. Elf dagen later valt het besluit de aanbesteding van steenkool, zout en andere benodigdheden voor de fabrieken zelf ter hand te nemen en geen gebruik te maken van de Handelskamer van de Nederlandsche Coöperatieve Bond. Deze aanbestedingen bleven dus in eigen handen en dat was het

- 14 begin van de afdeling Aankoop, die in het eerste jaar meer dan 4.000 ton steenkool kocht, ruim 300 ton zout, 4.300 kilogram perkament, 18.700 liter stremsel en verder botterkleursel, kaaskleursel, komijn, kruidnagelen, kaasdoek, zwavelzuur, amylnalcohol, petroleum en een aantal schoonmaakartikelen. Dat ging dus hard van start en uit de post zwavelzuur en amylnalcohol blijkt dat vele fabrieken reeds de Gerber-methode toepasten voor de bepaling van het vetgehalte van de melk. Ook dat tekent het niveau, waarop de nog jonge coöperatieve fabrieken zich bewogen: de een na de ander ging ertoe over de melk naar vetgehalte uit te betalen.

boterkeuring

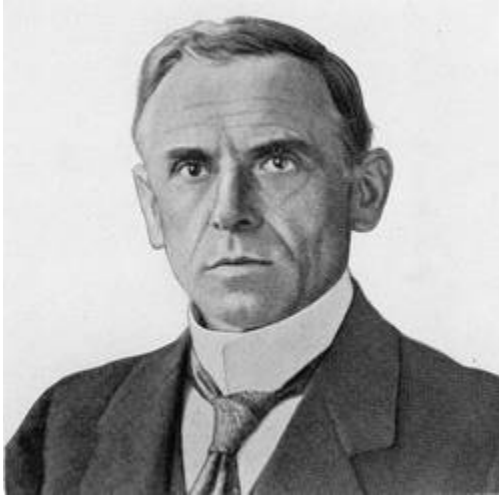
Met deze afdeling Aankoop was de Bond in feite de eerste goed gefundeerde coöperatieve aankoopvereniging in Friesland. De gedachte aan een gemeenschappelijke aankoop van behoeften voor de boerderij was geenszins nieuw, maar bleef in dit gewest sluimerend tot 1896. In Zeeland bestonden reeds sinds twintig jaar goed functionerende aankoopverenigingen, maar het Noorden bleef aarzelen. Pas in 1896 besloot de afdeling Leeuwarden van de Friese Maatschappij van Landbouw tot oprichting van een aankoopvereniging, waarvoor zij aanspraak kon maken op een subsidie van f 20,- uit de kas van de maatschappij. Dat diende als eerste bijdrage in de stichtingskosten. De grote omzet van de afdeling Aankoop van de Bond zal stellig niet zonder invloed zijn geweest op de toeneming van de belangstelling voor de coöperatieve aankoop.

Intussen ging de Bond verder. Voor de boterkeuringen was snel een commissie benoemd en een jury samengesteld. In de commissie vinden we zulke bekende namen als die van J. Mesdag, J. R. Kuperus en R. M. Veeman. De jury werd samengesteld uit drie boterhandelaars (waaronder D. Buisman, de stichter van het huidige handelshuis) en drie beheerders (lees directeurs) van zuivelfabrieken.

Een van de initiatieven van de vereniging van coöperatoren, die aan de Bond voorafging, was geweest het deponeren van een handelsmerk, bestaande uit het woord 'Nedraw' (dat is het tweede deel van het woord Leeuwarden van achter naar voren gelezen). Dit dateert van 1895 en diende aanvankelijk alleen voor boter, later ook voor kaas.

- 15 De Bond schreef nu voor dat elke fabriek die bij hem was aangesloten, gerechtigd zou zijn dit handelsmerk te gebruiken, maar tegelijk *verplicht* was voor alle keuringen boter in te zenden. De kwaliteitsverbetering werd dus onmiddellijk op het eerste plan geplaatst en dat ligt voor de hand, aangezien het juist de kwaliteit van de boter was, die snel omhoog gebracht moest worden. Aan de regering werd medegedeeld, dat indien er gelegenheid zou komen boter onder controle te plaatsen, alle bij de Bond aangesloten fabrieken daarvan gebruik zouden maken. Dat zou in 1904 een feit worden, toen het Rijksbotermerk werd ingesteld.

Daarna viel weer een belangrijk besluit: op 28 oktober 1898 besliste de Bond geen gebruik te zullen maken van de boterwaag te Leeuwarden of van die te Sneek. Men had al iets anders en iets beters, namelijk de exportvereniging. Deze kwam op 22 april van dat jaar tot stand door de samenwerking van zeven fabrieken. Dat was de 'Friesche Coöperatieve Zuivel-Export-Vereeniging', de huidige Frico. (Deze verkorte naam dateert van 1931.) Dus geen openbare verkoop van boter, maar verkoop door een gespecialiseerd eigen handelsapparaat.

W. Kestra, secretaris 1899 - 1906

Dr. F. E. Posthuma, secretaris 1898-1899

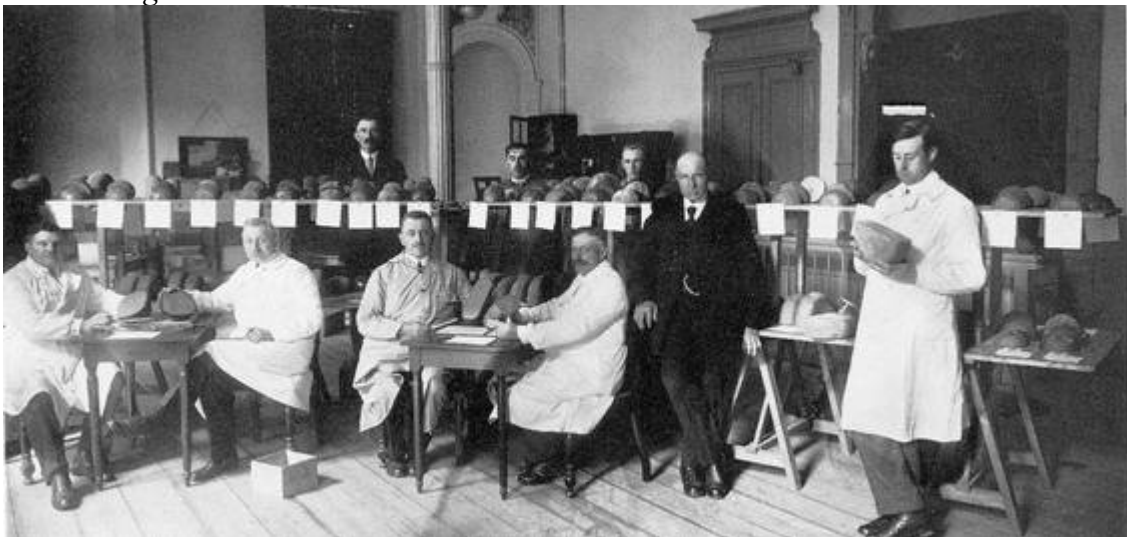
De aanstelling van een secretaris verdient eveneens te worden opgehaald. Bij de oprichting was bepaald dat de te benoemen secretaris al zijn tijd en al zijn werkkraft moest wijden aan de belangen van de Bond. Een van de oprichters had gefungeerd als voorlopig secretaris, totdat op 23 maart 1898 F. E. Posthuma in het bestuur werd gekozen teneinde hem secretaris te kunnen maken.

Het honorarium werd voorlopig bepaald op *f* 500,-, maar op 1 januari 1899 gebracht op *f* 1.000,-. Posthuma werd echter datzelfde jaar benoemd tot zuivelconsulent in Drente en als secretaris opgevolgd door W. Kestra, die secretaris was tot 1906. Daartussen heeft een kort interregnum gelegen, waarin de secretarisfunctie werd waargenomen door het bestuurslid H. A. Brouwer.

- 16** Het bestuur kreeg toen opdracht na te gaan of voor een salaris van *f* 2.000,- geschikte kandidaten te vinden zouden zijn. Deze werd inderdaad gevonden in de persoon van de bovengenoemde heer Kestra.

Aanvankelijk was het kantoor bij de secretaris aan huis gevestigd en toen die ruimte te klein werd, werd in 1902 het pand Baljeestraat W 13 gehuurd.

kaaskeuring

Coöperatieve Stremsel- en Kleurselfabriek

In 1905 kwam het Landbouwhuis tot stand en daarin was ook ruimte voor de Zuivelbond, maar jaren later is de organisatie naar de Baljeestraat teruggekeerd.

Na de boterkeuringen werd in 1901 begonnen met kaaskeuringen, die aantoonde dat op dat gebied zeker evenveel werk te verzetten viel als bij de boterbereiding. Er heerste een ware anarchie wat betreft vetgehalte en vochtgehalte en het heeft jaren geduurd voordat daar orde in werd gebracht.

Spoedig was ook het plan opgekomen een eigen stremsel- en kleurselfabriek te beginnen, maar dat werd een slepende zaak. Het voornemen was een bestaande fabriek (van Versteegh) over te nemen en naar Leeuwarden te verplaatsen. Reeds waren er statuten voor ontworpen, maar het duurde tot 1907 eer het eindelijk zover was. Geen wonder dat de secretaris toen in het jaarverslag verzuchtte: 'Als onze boeren zoveel moeite hadden gehad om hun coöperatieve zuivelfabrieken tot stand te brengen als een vereniging als deze om een fabriekje te stichten, dat niet de helft van de omvang heeft van een zuivelfabriek, dan . . . ja, dan zag het er met de zuivelbereiding heel anders uit'.

- 17 Intussen was sinds het begin van de eeuw ook de gedachte geopperd, dat het nuttig zou zijn te beschikken over een eigen bankinstelling, welke zaak echter eveneens jaren bleef slepen. De fabrieken was inmiddels het advies gegeven zich bij de coöperatieve raiffeisenbanken aan te sluiten. Pas in 1912 kwam de Coöperatieve Zuivelbank tot stand, welke instelling is uitgegroeid tot een onderneming, die een veel groter arbeidsveld beslaat dan de financiering van de zuivelcoöperatie.

Het gonsde letterlijk van grote plannen in de Bond, al waren dat lang niet altijd plannen die tot resultaten voerden. Zo heeft men erover gedacht met een eigen olieslagerij te beginnen en zelfs, met het oog op de voorziening met botervaten en -kisten, met een houtzagerij. Die grote plannen zijn in de kiem gesmoord en andere hadden lange tijd nodig om verwerkelijk te worden. Haast altijd was het de Bond, dat wil zeggen het bestuur of de secretaris, die de plannen aan de hand deed en de stuwkracht leverde. In de eerste jaren was het in sterke mate Posthuma

18 die het bondsapparaat ontwierp en op gang bracht, daarbij krachtig gesteund door Baron Rengers, van wie vele initiatieven, richtlijnen en gedragsregels afkomstig zijn. Toen Vee-man voorzitter werd en Keestra secretaris, werd deze lijn even krachtig doorgezet, waarna de volgende secretaris, Reitsma, de activiteit van de Bond verder zou opvoeren. De secretarissen kenden het arbeidsterrein, zij wisten wat er schortte aan de werkwijzen van de fabrieken en vormden zich meningen over hetgeen zou moeten gebeuren. Met het bestuur ontwierpen zij voorstellen of oplossingen en probeerden de leden vervolgens tot handelen te brengen.

Th. van Welderen Baron Rengers

Kenmerkend voor het verschil in tempo tussen bestuur en secretaris enerzijds en de leden van de Bond anderzijds, is de behandeling van de pensioenkwesitie. Reeds op 22 maart 1899 was in het bestuur de gedachte geopperd, dat de fabrieken voor hun personeel een pensioenregeling zouden maken. Men moet bedenken, dat er in die tijd hoegenaamd niets aan de oude-dag-voorziening werd gedaan. Aanvankelijk leek het alsof een voldoende aantal fabrieken zou willen toetreden tot een te stichten pensioenfonds, maar de ene fabriek na de andere trok zich terug. In 1903 waren er nog maar vier over, te weinig om daarvoor een fonds in het leven te roepen. Wel bleef de commissie, die deze zaak behartigde, bestaan en de secretaris schreef in zijn verslag over dat jaar dat zij was blijven bestaan 'in de hoop dat zij nog een andere weg zal vinden ter bereiking van haar doel, dat werklieden in coöperatieve zuivelfabrieken, na verbruik van hunne werkkrachten, voor armoede en afhankelijkheid worden gevrijwaard'. Het heeft niet mogen baten. Nog weer enkele jaren later was er niet meer dan één fabriek over die pensioenplannen had en de commissie legde het hoofd in de schoot. Toch kwam die zaak later in het reine, maar daarvoor moesten eerst grote maatschappelijke veranderingen zich hebben voltrokken.

Friesland Bank (v/h Coöp. Zuivelbank)

Het onderwijs

De Bond protesteerde toen de regering daar toch een middelbare school wilde stichten. Men achtte de ligging van Bolsward niet gunstig en vreesde voor een onvoldoende accommodatie voor school en leerlingen. Verder zou die vestiging weinig gelegenheid bieden er cursussen voor fabriekspersoneel aan te verbinden. Het bondsbestuur stelde daarop de leden voor een eigen school te Leeuwarden op te richten, maar de fabrieken besloten anders! Zij aanvaardden de beslissing van de regering, doch gaven tegelijk het bestuur opdracht na te gaan of er los van de school belangstelling zou zijn voor personeelsopleidingen.

onderwijs, reeds vanaf 1903

De bemoeiingen met het zuivelonderwijs dateren eveneens uit de eerste jaren van de Bond. Zij vormen als het ware een hoofdstuk apart. Rond de eeuwwisseling hing er een plan in de lucht tot stichting van een Rijkszuivelschool, die in Friesland zou worden gevestigd. De coöperatieve zuivelindustrie en alle groeperingen van de landbouw spraken zich uit voor vestiging te Leeuwarden, maar 's lands regering hield - op grond van overwegingen die meer van politieke dan van pedagogische aard waren - onveranderlijk vast aan Bolsward. In die stad had sinds 1890 een eenvoudige zuivelvakschool bestaan, meer gericht op onderricht van zuivelbereidende boerenzoons. Deze instelling heeft het maar enkele jaren kunnen bolwerken.

De reactie van de fabrieken was even spontaan als, groot: 35 van hen kondigden aan te zullen meedoen en reeds in het eerste jaar - dat was in 1903 - meldden zich niet minder dan 250 cursisten aan. De toeloop werd zo groot, dat men na enkele jaren zelfs kandidaten heeft moeten weigeren. Deze grote toeloop hield ook verband met het feit, dat de cursussen op verschillende plaatsen in de provincie werden gehouden, waardoor

- 19** voor tal van jongelui het deelnemen aan deze cursussen belangrijk gemakkelijker werd gemaakt. Wel fulmineerde enkele jaren later de secretaris tegen fabrieken, die op geen enkele wijze leergierig personeel een aanmoediging wilden geven: geen vrij-af, geen tegemoetkoming in de reis- en verblijfkosten. Ja, zulke waren er ook, maar ze waren gelukkig niet talrijk.

Voor dit onderwijs was een leerkracht nodig en het bestuur vond een geschikte figuur in de persoon van H. J. Haytink, een voormalige onderwijzer, die de school had verlaten om assistent in een zuivelfabriek te worden.

Zo begon het zuivelvakonderwijs in Friesland, dat voor geheel Nederland betekenis kreeg, want het heeft in totaal bijna vierduizend botermakers, kaasmakers, machinisten, centrifugisten en anderen afgeleverd, waarvan een hoog percentage in andere streken van Nederland een goed en gewaardeerd bestaan vond.

Over de keuze van Bolsward wrokte het bestuur niet na. Toen de school op 1 oktober 1904 werd geopend, was het bij die opening dan ook aanwezig en spoedig werden de betrekkingen tussen 'Bolsward' en de Bond goed, zelfs zó goed dat, toen in 1906 een nieuwe directeur van de school moest worden benoemd, de keus van de regering viel op W. Keestra, secretaris van de Bond! En als secretaris werd hij opgevolgd door O. Reitsma, leraar en waarnemend directeur van de zuivelschool.

Onder Keestra's leiding werd Bolsward een ware kwekerij van zuiveldirecteuren. Gedurende ruim een halve eeuw was de school het enige instituut van deze aard in Nederland, waardoor de meerderheid van de zuiveldirecteuren, zeker in de eerste helft van deze eeuw, zijn opleiding in Bolsward had genoten.

Min of meer in dezelfde sector van het bondswerk valt het aanstellen van een leraar-technicus, die de fabrieken moest bezoeken om hen voor te lichten en bij te staan bij allerlei zuivel-

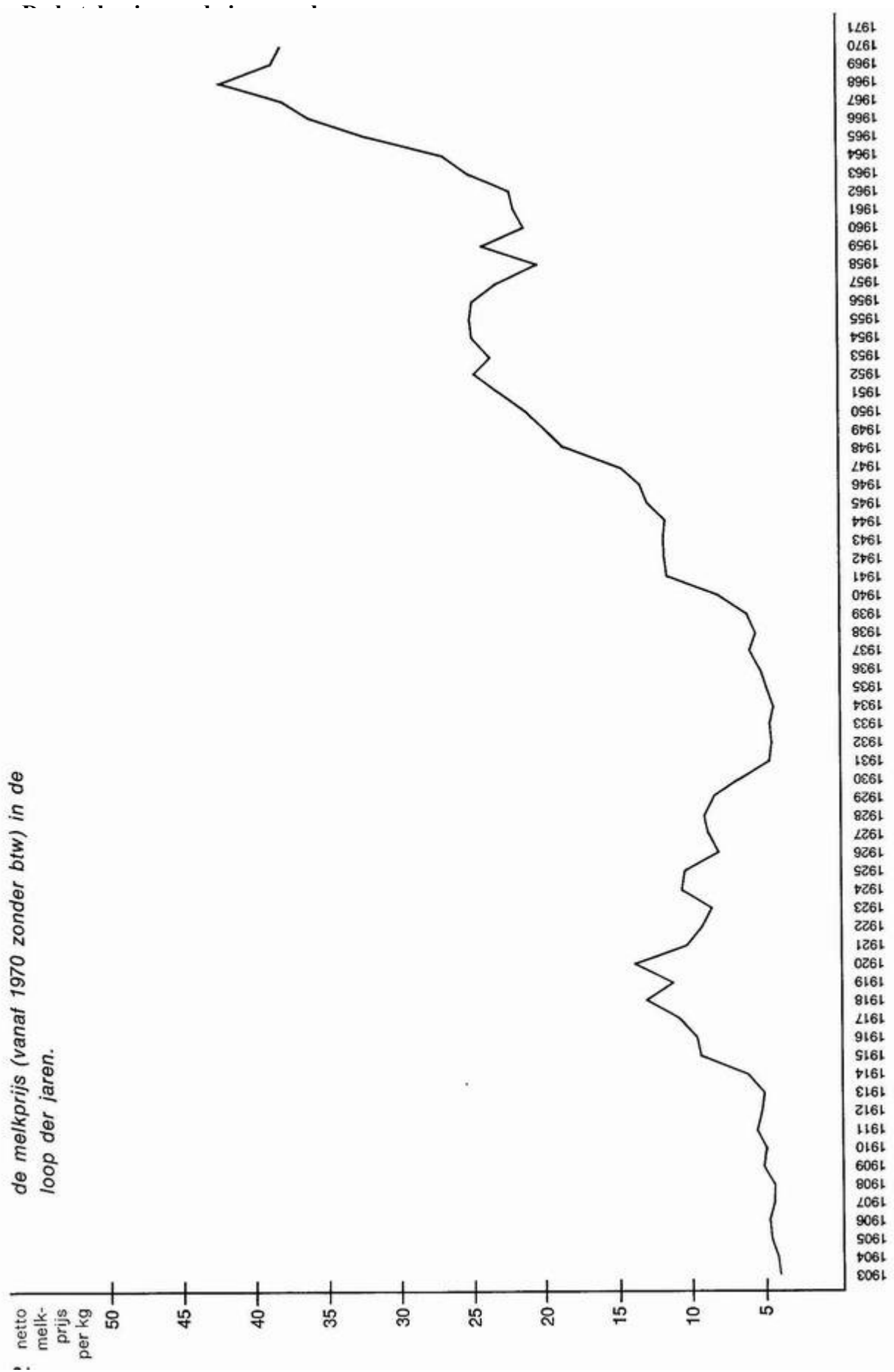
technische problemen. De eerste die met die taak werd belast, was de reeds genoemde H. J. Haytink, maar na enkele jaren moesten er al een chemicus en een specialist op het gebied van de zuivelapparatuur en zuivelproductie bijkomen. Reeds begonnen de technische dienst en het scheikundig laboratorium zich af te tekenen. Er lag een onbegrensd arbeidsterrein voor deze bondsfunctionarissen open. Zelfs op het ogenblik is men op de vele vraagstukken van de zuivelbereiding nog niet uitgestudeerd, laat staan hoe het was toen de zuivelindustrie zich nog in haar prille jeugd bevond.

O. Reitsma. secretaris 1906-1909

- 20 Het spreekt vanzelf dat de zaken, waarvoor de hulp van de leraar-technicus werd ingeroepen, in vele gevallen aan de orde kwamen als gevolg van op- en aanmerkingen van de keurmeesters. Een van de hoofdtaken, waarvoor de Bond was opgericht, was immers het verbeteren van de kwaliteit; en door de keuringen kreeg men inzicht in die kwaliteit. Zo zien we een cirkelgang: controle op de produkten, het ontdekken van zwakke punten in het produktieproces als gevolg van die controle, voorlichting en onderwijs als middel om tot verbetering te komen. De Bond zette bij wijze van spreken de bakens uit en gaf de route aan, waarlangs gekoerst kon worden om tot betere resultaten te geraken.

de melkprijs (vanaf 1970 zonder btw) in de loop der jaren.

De resultaten komen tenslotte tot uiting in de jaarrekeningen van de fabrieken en dus was er de Bond veel aan gelegen jaarverslagen te ontvangen, teneinde de resultaten van de leden te kunnen vergelijken. Die konden een aanduiding zijn voor bepaalde gunstige, dan wel ongunstige, omstandigheden bij een fabriek. Er werd dan ook steeds op aangedrongen dat de fabrieken een jaarverslag zouden uitbrengen, bij voorkeur in de vorm van een goed verzorgd boekje. Geleidelijk zagen steeds meer fabrieken het nut en de noodzaak daarvan in, waardoor men ook op het Secretariaat steeds beter op de hoogte kwam van de financiële en technische situatie bij de onderscheiden leden. Tegelijk werd uit de verkregen gegevens een overzichtje gemaakt van de gezamenlijke resultaten, waarvan hier een voorbeeld moge volgen uit het jaarverslag van 1905.

Exploitatierkening van de 65 bij de Bond aangesloten coöperatieve zuivelfabrieken

verwerkt 268.224.883 kg melk	
waarvoor uitgekeerd	<i>f.</i> 11.638.102,56 ⁵
onkosten	<u><i>f.</i> 1.645.429,20⁵</u>
	<i>f.</i> 13.283.531,77

gemaakt 7.503.880 kg boter ter waarde van	<i>f.</i> 8.735.415,35 ⁵
gemaakt 13.968.000 kg kaaster waarde van	<i>f.</i> 4.200.411,55 ⁵
melkverkoop	<u>347.704,87</u>
	<i>f.</i> 13.283.531,77

22 De vraagstukken van landbouwcoöperatie in het algemeen vertrouwdde de Bond in 1901, dus twee jaar na de oprichting, toe aan een afzonderlijke commissie, die uiteraard nauw met het Secretariaat samenwerkte. Het programma van die commissie geeft een duidelijk beeld van de vraagstukken, waarmee men te maken had. Typerend daarvoor is de lijst, die zij in 1910 aan de leden toezond met onderwerpen, die geschikt waren voor lezingen gedurende het winterseizoen. Men oordele zelf:

1. het standpunt der coöperatieve zuivelfabrieken ten opzichte van de bestrijding der tuberculose;
2. het aandeel der leden in hun fabrieken en verdere kwesties in verband met het financieel beheer der fabriek;
3. de controle in de zuivelfabriek van de administratie en van het bedrijf;
4. coöperatieve kredietverenigingen voor de landbouwers (boerenleenbanken);
5. controle- en fokverenigingen;
6. het verenigingsleven op zuivelgebied;
7. over doel en betekenis van samenwerking van meerdere coöperatieve zuivelfabrieken, hetzij op handelsgebied (exportverenigingen) of ter behartiging van de gemeenschappelijke belangen van aangrenzende verenigingen (de zogenaamde groepen van zusterverenigingen);
8. over de zorg voor de toekomst van de leden der zuivelfabrieken en van het personeel;
9. het pensioenvraagstuk, een praktische kwestie voor onze fabrieken;
10. de kaascontrole;
11. de regeling van de zondagsarbeid in onze zuivelfabrieken.

Ziedaar de opsomming van de problemen, waarmee men zich in dat jaar bezighield. Secretaris Kooistra bezat daarin een programma, dat zijn dertigjarige ambtstermijn wel zou vullen!

24 het tijdvak van de uitbouw 1911 - 1922

Het is in de geschiedschrijving nagenoeg onmogelijk een scherpe scheiding te maken tussen elkaar opvolgende tijdvakken. Zo zou men met goed recht de negentiende eeuw kunnen laten eindigen met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914, maar het is even aanvaardbaar wanneer men de twintigste eeuw reeds wil laten aanvangen tussen 1890 en 1900, aangezien in die jaren de conjuncturele omslag plaatsvond, die de inleiding zou worden tot een sterk veranderd wereldbeeld. In de zuivelindustrie zijn deze overlappingen, waardoor de geschiedenis zich kenmerkt, bijzonder duidelijk waar te nemen. De overgang van de melkverwerking van de boerderij naar de fabriek vormde het begin van een nieuw tijdperk, maar nog heel lang bleef de werkwijze van de fabriek nagenoeg een nabootsing - zij het op grotere schaal - van het oude handwerk op de boerderij.

U. Kooistra, secretaris 1909 - 1940

Vooraf de ontwikkeling van de kaasbereiding illustreert dit op duidelijke wijze. De fabrieken gebruikten grotere apparatuur voor de bereiding van de kaas, maar de werkwijze, de methode, verschilde nauwelijks van hetgeen vroeger op de boerderij plaatsvond. Anderzijds leidde het verwerken van toenemende hoeveelheden melk aan de fabriek tot het zoeken naar een meer industriële kaasbereidingsmethode en dat is dan ook een van de onderwerpen, waarmee men zich in de Friese zuivelcoöperaties en dus ook in de Bond voortdurend bezig hield.

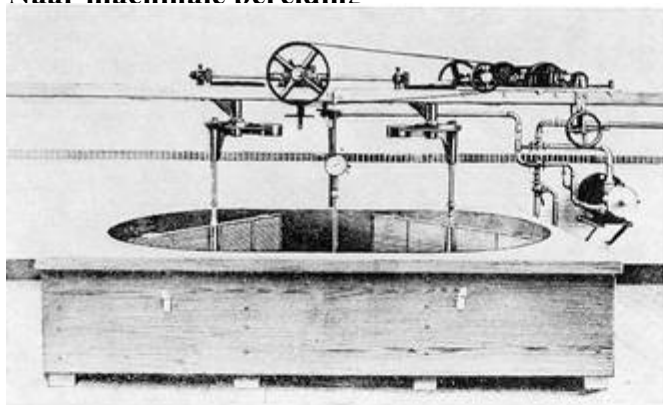
Nadat op het gebied van de boterbereiding orde op zaken was gesteld, zowel door eigen maatregelen als door ingrijpen van de centrale overheid, waren de boterzorgen niet meer zo groot. Een uniform produkt met afdoende garanties voor zuiverheid en samenstelling kon worden geleverd. Bij de kaas lag dat anders. In die sector van de zuivelindustrie bestonden bijna chaotische toestanden, aangezien er geen voorschriften waren betreffende het gehalte en de samen

25 stelling van de kaas en er was hoegenaamd geen controle op de kwaliteit van het aangeboden produkt. Velen in het zuivelvak voelden dit in het begin van deze eeuw als een ernstige misstand en de gedachtewisseling over de in dit opzicht te nemen maatregelen heeft jarenlang de gemoederen bezig gehouden. De 'kaaskwestie' (waaronder men verstond het al of niet vaststellen van algemeen geldende normen inzake samenstelling en gehalte van de kaas) heeft jarenlang door de zuivelindustrie gespoekt. In tijden van felle concurrentie werd namelijk, om toch maar goedkoop te kunnen aanbieden, met het vetgehalte en het vochtgehalte willekeurig gemanipuleerd. Toen omstreeks 1907 begonnen was met de bereiding van cheddar en cheshire kaas, bestemd voor de Britse markt, werd ook bij deze kaassoorten het vetgehalte steeds verder omlaag geschroefd, met onder andere het gevolg dat belangrijke handelshuizen aan de overkant van de Noordzee er maar van afzagen kaas van deze typen uit Nederland te betrekken.

In dat jaar hield Dr. J. J. L. van Rijn, toen handelsconsulent van de Friese Maatschappij van Landbouw, een lezing in de jaarvergadering van de Bond, waarin hij er onder meer op wees dat er voor deze kaassoorten in Engeland wel een afzetgebied bestond, maar dat men ervoor had te zorgen dat de in Engeland gangbare normen voor het vetgehalte in acht genomen werden. Hoe nodig dit was, bleek uit hetgeen secretaris Reitsma in het betreffende jaarverslag schreef, namelijk dat het 'met deze nieuwe afdeling der kaasindustrie de verkeerde kant uitging, daar het vetgehalte der verkaasde melk steeds meer daalde'.

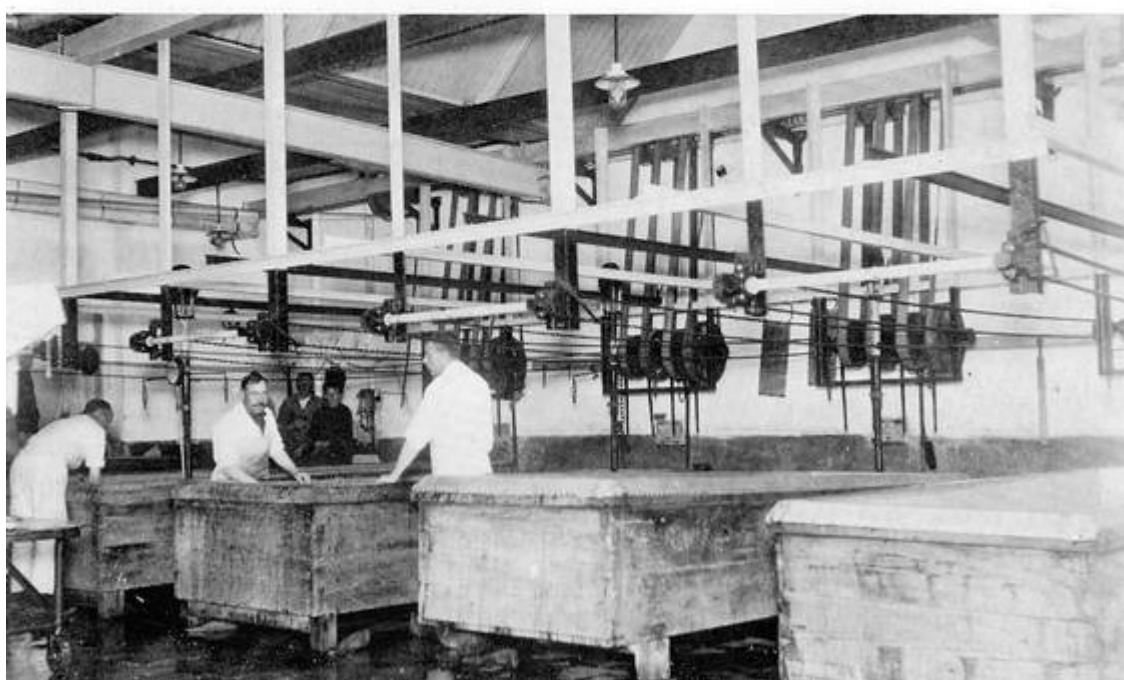
De Bond zag het teken aan de wand en besloot in zijn vergadering van 1 april 1908 het 'Nedraw-merk' beschikbaar te stellen voor cheddar en cheshire kaas, onder voorwaarde dat deze aan bepaalde vetgehalthenormen zouden voldoen, waartoe de fabrieken zich contractueel hadden te verbinden. Tevens werd besloten deze kaas zoveel mogelijk georganiseerd te verkopen. Er kwamen Engelse instructeurs naar Friesland om tot een zo goed mogelijke bereidingswijze van deze kaassoorten te komen en er werd een regeling getroffen om de onder controle bereide kaas alleen uit volle melk (full cream) respectievelijk uit halfvette melk (half meat) te maken en dit in zwarte, respectievelijk blauwe letters op de kaas te vermelden. Tevens kwam het stempel 'Dutch Produce' erop. Hiermee was men in Friesland begonnen ook bij de kaasbereiding orde op zaken te stellen.

Naar machinale bereiding

bijdrage in de ontwikkeling van de kaasbereidingsapparatuur

kaasmakerij (± 1920)

Tot en met 1912 vindt men in de verslagen geen woord over mechanisatie van de kaasbereiding, maar in 1913 stelt de Bond een commissie in voor dit onderwerp. Naar het ontwerp van het commissielid S. Nijholt bouwde de machinefabriek Van der Ploeg een apparaat dat in Wolvega zou worden geprobeerd. In dat zelfde jaar valt de oprichting van het Kaastrolestation Friesland, dat echter pas in 1918 in werking kon treden wegens het ontbreken van een goed kaasmerk voor de niet-volvette soorten. Dat er wel enige ordening nodig was mag blijken uit het feit, dat in 1916 in het jaarverslag niet minder dan twaalf verschillende kaassoorten werden genoemd, waarvan elke soort in vetgehalte kon variëren. Wij sommen op: goudse, edammer, friese, commissie-, cheddar, cheshire, leidse, lancashire, derby, leicester, brood- en lunchkaas en dan bovendien nog een niet gespecificeerde groep 'diversen'.

Inmiddels was naast de apparatuur ontworpen door Nijholt het systeem Van der Goot gekomen, dat beschouwd wordt als de eerste werkelijke vorm van kaasbereidingsmechanisatie. Dit had aanvankelijk succes, maar werd na enkele jaren overtroffen door de apparatuur van Bijlenga, welk systeem het tenslotte in Nederland heeft gewonnen.

- 26 Overigens werd bij alle constructies aangeleund tegen verschillende buitenlandse vindingen van ouder datum, zoals bij elke technische vooruitgang het geval is. Maar die mechanisatie was toch maar een heel bescheiden begin. Het ging niet verder dan de wrongelbereiding en daarin is pas lang na de Tweede Wereldoorlog verandering gekomen. De zuivelbereiding bleef veel handarbeid en veel vakkennis vragen en ondanks de beste bedoelingen was het met de beheersing van het produktieproces toch maar matig gesteld. Vandaar dat er zo'n grote behoefte was aan opleiding van zuivelbereiders, want toen - nog veel meer dan thans - hing het van de kaasmaker af, of inderdaad een goed produkt zou worden verkregen. De bondscursussen waren dan ook volstrekt onmisbaar geworden voor de goede gang van zaken in de zuivelcoöperatie.

De overgang van de zuivelbereiding naar de fabriek betekende niet in elk opzicht een verbetering. Het samenbrengen van melk van verschillende boerderijen en de teruglevering van de ondermelk, karnemelk of wei aan de veehouders bracht het grote gevaar met zich mee, dat daardoor dierziekten werden verspreid. Met name was dit het geval met de rundertuberculose, want door het terugleveren van de bijprodukten in ongepasteuriseerde toestand kon jongvee worden besmet op bedrijven, die vrij van die ziekte waren.

- 27 Er is toen een heftige strijd gevoerd over de vraag of de wei al of niet gepasteuriseerd moest worden. De meningen daarover waren zeer verdeeld. Er werd tegen aangevoerd, dat de fabrieken niet over de vereiste apparatuur beschikten, dat door de verhitting van de wei de eiwitachtige stoffen zouden neerslaan en dus een ongelijkmatig produkt zou worden verkregen en dat het tenslotte helemaal niet zeker was of de tbc bacteriën in de wei wel zo gevaarlijk waren. In zure wei, aldus was de redenering, worden die bacteriën automatisch buiten gevecht gesteld. Er heeft heel wat melk door de kaasbakken moeten stromen, eer de weipasteurisatie werd aanvaard.

Reeds had de Bond aan de bestrijding van de rundertuberculose alle aandacht gegeven. Wij zouden op het ogenblik zeggen, dat men er 'hoge prioriteit' aan had toegekend. Ook het Friesch Rundveestamboek was zeer bezorgd over de gevaren, die de gezondheid van de veestapel bedreigden en zo kwam dan door samenwerking van Stamboek en Bond in 1919 de Gezondheidsdienst voor Vee tot stand.

Deze zou gaan werken volgens het systeem, dat de dierenarts Veenbaas en secretaris Kooistra onafgebroken hadden bepleit: systematische opsporing en opruiming van open lijders. In hetzelfde jaar waarin deze dienst werd gesticht, begon de fabriek te Wolvega met het pasteuriseren van de kaasmelk, waardoor de besmettingskansen reeds sterk werden vermindert. In 1921 nam de fabriek te Stiens het besluit alle bijprodukten te pasteuriseren. Op dat moment werden in Friesland jaarlijks reeds omstreeks 50.000 runderen getuberculineerd.

Gezondheidsdienst voor Dieren

Inmiddels was in 1919 overeenstemming bereikt over de wijze, waarop de Nederlandse kazen van een identiteitsmerk zouden worden voorzien. Daarvoor werd te Leiden door de vereniging 'Het Kaasmerk' de fabriek gesticht, die na een serie proefnemingen tenslotte de merken ging produceren van het type, dat nog steeds in gebruik is. Die merken maakten eindelijk een doeltreffende controle mogelijk, waardoor ten langen leste een begin kon worden gemaakt met de oplossing van de kaaskwestie.

Coöperatieve Condensfabriek 'Friesland'

Kaas was destijds, naast boter, het hoofdprodukt van de Friese zuivelindustrie, maar geleidelijk had ook een nieuw produkt zich een plaats weten te veroveren: de gecondenseerde melk. Ook de stichting van deze bedrijfstak heeft heel wat voeten in de aarde gehad. In 1902 stelde de Frico een commissie in ter bestudering van de mogelijkheid van condensproductie. De particuliere industrie bereidde dit produkt reeds sinds enkele tientallen jaren en legde zich erop toe zoveel mogelijk melk naar zich toe te trekken. De vraag of men van coöperatieve zijde melk, dan wel ondermelk, aan de particuliere industrie zou leveren, was een onderwerp van felle discussies, maar men schrok er voor terug zelf met de bereiding van gecondenseerde melk te beginnen. Gevreesd werd voor een tekort aan ondermelk, waardoor de opfok van kalveren in het gedrang zou komen.

28 Nog in 1906 concludeerde een bondscommissie dat condensbereiding, met het oog op de fokkerij, niet in het belang van de Friese boer moest worden geacht.

Ook hier echter bleek, dat vaak geheel andere factoren de loop van de geschiedenis bepalen dan men bij een voorstudie in aanmerking neemt. Het bleek namelijk noodzakelijk een fabriek voor gecondenseerde melk te stichten teneinde het melksurplus in de zomer weg te nemen en het gevaar te bestrijden dat deze melk door particuliere fabrieken zou worden

Op deze overwegingen kwam eindelijk in 1912 de vereniging tot stand, die wij nu algemeen kennen als de CCF (Coöperatieve Condensfabriek 'Friesland'), maar die pas in 1916 de eerste gecondenseerde melk zou maken.

Dat was midden in de oorlog, toen alles vlot kon worden verkocht. Enkele jaren later zou de fabriek worden geconfronteerd met een geheel andere marktsituatie, want het herstel van de vrije handel na de wapenstilstand bracht een marktbeeld met een totaal ander aanzien dan men in de beginjaren van de CCF had kunnen vermoeden. In haar eerste jaren was de nieuwe fabriek een bescheiden onderneming, die omstreeks 1920 niet meer dan vier miljoen kg melk te verwerken kreeg. Doch wat aanvankelijk een bijzaak bleek, een noodklep voor het opvangen van de top van de produktie in de zomermaanden, werd later hoofdzaak. De grote groei zou komen nadat in 1921 een begin werd gemaakt met de produktie van ongesuikerde gecondenseerde melk, de zogenaamde 'evap'.

S. Hepkema, directeur CCF 1913-1951

Een aardig klein detail: het merk Friese Vlag was oorspronkelijk geregistreerd door de vereniging 'Svanneblom', een exportvereniging speciaal gericht op de uitvoer van cheddar en cheshire naar Engeland. Zij droeg na enkele jaren haar taak over aan de Frico, maar de CCF kreeg haar handelsmerk.

- 29 S. Hepkema, indertijd leraar-technicus van de Bond, was de man die met de leiding van de CCF werd belast en die deze fabriek niet alleen maakte, maar gróót maakte. Niettemin behield hij zijn belangstelling voor de andere sectoren en er mag hier nog wel eens aan worden herinnerd, dat in 1920 de eerste uitgave verscheen van 'Kaasbereiding in de fabriek', welk boek hij samen met Prof. Ir. B. van der Burg schreef (in 1913 was van beide schrijvers 'Boterbereiding in de fabriek' verschenen). Later had hij, bij wijze van spreken, een heel ander boekje open kunnen doen over condensbereiding en con-

Friesche Coöperatieve Zuivel-Export-Vereeniging

denzhandel, maar dát boek is nooit verschenen. De bloei van de fabriek zelf was een werk van meer dan voldoende betekenis!

Toen Hepkema in 1921 een reis naar Amerika maakte, stelde hij daar onder andere vast dat het wel duidelijk was, dat het vele handwerk in de Nederlandse zuivelfabrieken meer en meer zou moeten worden vervangen door machinale arbeid. In feite trok hij daarmee de streep tussen de periode, die het ontstaan en de eerste ontwikkeling van de Nederlandse zuivelcoöperatie omvat en die welke daarop zou volgen. De ambachtelijke wijze van kaasmaken op de boerderij, zoals men die in de fabriek had nagevolgd, was eraan toe plaats te maken voor produktiemethoden met een werkelijk industrieel karakter.

laboratorium aan de Schoolstraat

- 30** Dat dit ver reikende consequenties zou hebben, zagen verschillende mensen in. Zo bracht de directeur van de fabriek te Bergum, A. Hartmans, in een bondsvergadering van 2 januari 1920 de gedachte naar voren dat men een 'Centrale Coöperatieve Vereeniging tot Exploitatie van Zuivelfabrieken' zou kunnen stichten, die een uniforme melkprijs zou betalen en een centrale boekhouding voeren. Frico, Condens, Zuivelbank, Stremselfabriek en het inmiddels tot stand gekomen Coöperatief Verzekeringsfonds zouden afdelingen van de Bond moeten worden en deze bond zou de overkoepelende organisatie zijn. Als een van de consequenties noemde hij een rationale indeling van melkwinningsgebieden met vaste grenzen. Hij dacht zelfs aan de stichting van een houtwarenfabriek, een machinefabriek en een drukkerij. Daarvan is vele jaren later alleen de gedachte van een machinefabriek in een ietwat andere vorm werkelijkheid geworden, toen in de jaren zestig Bijlenga na overleg met de Bond door de CCF werd overgenomen

Hartmans was niet de enige die zo dacht, maar de grote meerderheid vond zijn plannen te fantastisch. In feite was hij alleen maar zijn tijd vóór vooruit. Veel later zei Hepkema, namelijk bij zijn aftreden in 1949, dat het veel rationeler en economischer zou zijn geweest als vele fabrieken bijtijds waren omgezet in ontvangststations. Maar dat viel nu eenmaal niet te rijmen met de status van de autonome zelfstandige coöperatieve verenigingen. Ook deze autonomie zou echtergeen weerstand kunnen bieden aan de erosie van de tijd.

huidig kantoorgebouw Verzekeringfondsen

Overigens had Hepkema in 1918 al gepleit voor de stichting van een centraal zuivellaboratorium door Bond, Frico, Condens en Stremselfabriek, maar ook dat bleef een illusie. Wel hebben later de grote coöperaties en de Bond eigen belangrijke laboratoria gesticht, maar het wetenschappelijk zuivelonderzoek is uiteindelijk een taak geworden van het nationale centrum, het NIZO.

Bij de oprichting was aan de condensfabriek geen provinciale, maar een inter-provinciale taak toegedacht, wat betekende dat zij ook melk uit andere gewesten zou kunnen ontvangen en verwerken. Afgezien van een (tijdelijk) lidrijaatschap van de fabriek te Grijpskerk en te De Wilp is daarvan nooit iets gekomen. Anderzijds hadden verschillende plaatselijke Friese fabrieken herhaalde malen plannen zelf met condens te beginnen, maar gelukkig is dat geen werkelijkheid geworden, afgezien van een condensafdeling van de fabriek te Bergum, die een aantal jaren in werking is geweest. Juist doordat de CCF mede de functie heeft vervuld van centraal bedrijf voor de verwerking van surplusmelk

- 31** ten behoeve van de gehele Friese zuivelcoöperatie, is zij zo groot geworden. De Condensfabriek vormt een onmisbaar onderdeel van het gehele complex en heeft een machtig gemeenschappelijk belang tussen de fabrieken tot stand gebracht. Dank zij die bundeling werd het mogelijk een werkelijk grootbedrijf op te bouwen, dat in de kern van de zaak zuiver Fries is, al heeft het na 1945 ook buiten-provinciale belangen gekregen.

De Eerste Wereldoorlog bracht ook andere veranderingen dan die van produktenkeuze en melkbestemming. Zij veroorzaakte een plotselinge breuk in de sociale verhoudingen, waardoor de belangen van het personeel beter dan vroeger in het oog werden gehouden. De elkaar opvolgende secretarissen van de Bond hadden niet nagelaten in elk jaarverslag te pleiten voor het treffen van pensioenregelingen. Aanvankelijk vrijwel zonder succes; alleen de fabriek te Luinjeberd bezat in 1911 een eigen bescheiden pensioenverzekering.

- 32** Maar door de geweldige sociale strubbelingen aan het eind van en de daarop volgende jaren beginnen de personeelsbelangen beter tot hun recht te komen. Toch heeft de Friese zuivelcoöperatie in dit opzicht bepaald niet achtergelopen, want in 1917 kon al worden overgegaan tot stichting van het Coöperatief Verzekeringsfonds. In 1922 kwam daar het Onderling Boeren Verzekeringsfonds bij. Voor de directeurs was reeds eerder een pensioenclausule in de model-instructie opgenomen.

Aldus was de situatie een kwart eeuw na het stichten van de Bond deze, dat praktisch gesproken alle Friese zuivelcoöperaties waren aangesloten, dat de zuivelcoöperatie beschikte over een doelmatig controle-apparaat, een eigen vakopleiding, een eigen laboratorium en een eigen zuiveltechnische dienst; over een bank, een verkoopvereniging, een centraal melkverwerkingsbedrijf en een fabriek voor de produktie van stremsel en kleursel. Technisch waren de fabrieken bezig het ambachtelijke in hun werkwijze te vervangen door een industriële opzet, sociaal hadden zij de noodzaak erkend zorg te besteden aan de oude dag van het personeel en van hun eigen leden.

Op deze wijze toegerust gingen zij een kwart eeuw tegemoet, waarin het aan beproevingen niet zou ontbreken.

33 een tijdvak van spanningen 1923 - 1940

De tweede kwart eeuw van het bestaan van de Bond is geen gemakkelijke tijd geweest. Ogenschijnlijk zag alles er gezond en rooskleurig uit, want de Bond ging zijn 26e levensjaar in met 87 aangesloten fabrieken, die zich op een enkele na vrijwillig onder de controle van hun zuivelbond hadden gesteld. Dat waren weliswaar fabrieken van uiteenlopende grootte, maar op twee na maakten zij alle boter en kaas en inmiddels was één fabriek met melkpoeder begonnen. Gesproken mocht dus worden van een gezelschap ondernemingen met gelijkgerichte belangen, die stuk voor stuk bijna uitsluitend melk van leden ontvingen. Het aantal 'losse leveranciers' uit die jaren is niet nauwkeurig bekend, maar bedroeg voor de hele provincie waarschijnlijk niet meer dan enkele honderden. In 1923 verwerkten de leden van de Bond omstreeks 450 miljoen kg melk, geleverd door 14.680 veehouders, die 126.704 koeien molken.

De Bond had een niet te onderschatten betekenis gekregen buiten het eigen terrein, zoals blijkt uit het feit dat de secretaris herhaaldelijk werd aangezocht advies en hulp te geven, als er moeilijkheden waren bij andere coöperaties. Zo bijvoorbeeld bij de coöperatieve veevoederfabriek te Balk en bij de aankoopvereniging 'De Noordkant' te Leeuwarden. Een niet-Friese fabriek, namelijk 'Stad en Lande' onder de rook van Groningen (later gereorganiseerd onder de naam 'De Ommelanden') riep in 1920 de hulp van de Bond in, toen zij grote interne moeilijkheden had te overwinnen.

Melkvervoer over het water

met de schuit

Die hulp ging zo ver, dat de Bond eerst het beheer van die fabriek op zich nam en vervolgens, nadat de reorganisatie had plaats gevonden, een van zijn controleurs als directeur aan de herboren fabriek afstond.

- 34 Een gevestigde positie dus, en tóch lagen er grote moeilijkheden in het verschiet. Groten-deels waren die aan te merken als de nasleep van de wereldoorlog van 1914/1918, die op uiteenlopend terrein voelbaar was. Ten eerste was het geldstelsel van alle Europese staten ontredderd, ten tweede was Europa in veel sterker mate verarmd dan men had be-seft, ten derde namen brede bevolkingslagen geen genoegen meer met hun vroegere maatschappelijke positie en ten vierde was onder de zweep van de oorlog het motor-transport plotseling tot grote ontwikkeling gekomen. Dat alles liet niet na zijn invloed te doen gevoelen op de Friese zuivelcoöperatie.

De technische, economische en politieke veranderingen hadden elk hun eigen werking, maar ook een onderlinge wisselwerking. Hun invloed was soms stuwend, soms storend en zo zien we een maatschappijbeeld optreden, dat gekenmerkt werd door voorheen on-gekende spanningen. Aangezien het moeilijk is die invloeden los van elkaar te beoorde-len, is het een willekeurige keus wanneer wij in de eerste plaats wijzen op de technische aspecten van die nieuwe tijd. Na 1920 deed de vrachtauto zijn intrede in ons dagelijks leven en het is stellig niet overdreven te zeggen, dat door de motorisatie van het trans-port de structuur van de Friese coöperatieve zuivelindustrie op de proef werd gesteld. De Bond was zich daarvan terdege bewust, zoals blijkt uit het jaarverslag over 1926. Hierin wordt opgemerkt, dat het aanleggen van verharde wegen en de toeneming van het autovervoer de 'natuurlijke grenzen' tussen de werkgebieden van de aangesloten fa-brieken hebben verbroken.

Vroeger toen alles gezapig met paard en wagen of met de schuit ging, had bij wijze van spreken 'elk dorp zijn fabriek' en ambieerde die fabriek geen groter arbeidsterrein dan met die langzame transportmiddelen kon worden bestreken. Zodra de vrachtauto op de weg kwam, bestond die beperking niet meer en daardoor brak een periode aan van grote onderlinge concurrentie tussen leden van de Bond.

De mechanisatie van de kaasbereiding had omstreeks 1926 een bevredigende stand bereikt. In het jaarverslag over dat jaar wordt opgemerkt, dat de beschikbare apparaten een wrongelbereiding mogelijk maken 'die niet langer voor handwerk onder doet'. Het volgende jaar werd dan ook de Commissie voor de Machinale Kaasbereiding, die in 1913 was gesticht, verdoopt in Werktuigencommissie met een veel bredere taak.

35 Deze technische vooruitgang betekende tevens, dat de fabrieken met een kleinere personeelsbezetting meer melk

konden verwerken en een grotere verwerking was weer nodig om de produktiekosten te drukken en de investering ten behoeve van de mechanisatie rendabel te maken. Daarnaast dwongen hogere looneisen en toenemende lasten op het bedrijf de fabrieken te streven naar de laagst mogelijke kosten per kg produkt. Dit was des te noodzakelijker omdat een geleidelijke, maar onmiskenbare verzwakking van de markten zich voelbaar maakte. Een der middelen om zo goedkoop mogelijk te produceren was het verwerken van meer melk.

de vrachtauto deed zijn intrede

Dit was de grote stimulans voor het optreden van de 'melkhonger', van de jacht op nieuwe leveranciers, een probleem dat in de jaren twintig sterk op de voorgrond stond. In het algemeen berustte de positie van de coöperatieve fabrieken op de leverantie door leden, want onafgebroken hadden bestuur en secretaris van de Bond gepleit voor wat men zou kunnen noemen 'de gesloten coöperatie', dat wil zeggen een coöperatie die uitsluitend melk van leden verwerkt. Het aannemen van melk van 'losse leveranciers' werd in strijd geacht met de ware coöperatieve bedrijfs politiek, maar altijd nog waren er kleine aantallen veehouders die niet als lid wilden toetreden.

In 1915 had het bondsbestuur getracht daaraan een einde te maken toen het voorstelde, dat de leden zich zouden verplichten voortaan uitsluitend leden-melk te verwerken, dat de fabrieken zich zonder uitzondering onder de bondscontrole zouden plaatsen en dat zij geen ander bedrijf dan dat van melkverwerking zouden uitoefenen. Dat voorstel werd verworpen; want de fabrieken wensten zich niet aan zodanige verplichtingen en beperken te onderwerpen. Een tiental jaren later zou blijken wat hiervan het gevolg kon zijn.

De jacht op nieuwe leveranciers was dus open en spoedig zag men het verschijnsel dat langs een zelfde polderweg of in een zelfde buurtschap melkauto's van verschillende coöperaties reden om elk hun eigen serie adressen af te werken.

Uit deze melkhonger vloeide onvermijdelijk het tweede kwaad voort, namelijk de prijzenconcurrentie. Om enerzijds geen boeren te verliezen, anderzijds nieuwe leveranciers te winnen, werden ook laakbare middelen gebruikt om de hoogst mogelijke prijs te betalen.

- 36 De Bond nam daar krachtig stelling tegen, want dit zette de deur open voor allerlei handelwijzen die op den duur voor de gehele zuivelcoöperatie schadelijk moesten zijn. De melk werd per week afgerekend en het werd een wedstrijd tussen de directeuren met de hoogste prijs te voorschijn te komen. Onnodig te zeggen dat dit een totaal verkeerd financieel beheer tot gevolg kan hebben. Er werd onvoldoende rekening gehouden met de noodzaak van reservering en afschrijving en niet zelden werden prijzen uitbetaald die zelfs boven de werkelijk verkregen inkomsten uitgingen. Het advies van de Bond luidde dan ook dat de fabrieken zich zouden houden aan een algemeen geldend prijsadvies, dat wil zeggen aan een uniforme voorschotprijs, waarop aan het eind van het boekjaar een nabetaling zou worden gedaan. Men kan zich thans nauwelijks voorstellen, dat de fabrieken niet bereid waren dit advies te volgen, want deze wijze van uitbetaling is sinds 1948 de algemene regel geworden. Het heeft bijna een kwart eeuw geduurd, eer men besepte hoezeer de zuivelcoöperatie op de verkeerde weg was geraakt door deze felle prijsconcurrentie tussen zusterverenigingen.

Het was vooral de slechter wordende economische toestand, die tot deze ongunstige ontwikkeling in de zuivelcoöperatie aanleiding gaf. Na het eind van de Eerste Wereldoorlog was er even een kleine opleving geweest met nog goede prijzen en een gretige vraag, om echter onmiddellijk over te gaan in een depressie met snel dalende prijzen. Daarop volgde een stabilisatie die van 1923 tot 1926 zou duren. Daarna zette een periode van onstuitbare achteruitgang in, die tussen 1929 en 1932 catastrofale afmetingen zou aannemen.

De drang tot zelfbehoud dreef toen ook de Friese zuivelcoöperatie tot een scherp individualistisch optreden van elke fabriek afzonderlijk. Er was hier sprake van een gevaarlijke drang van onder op; ten gevolge van de dalende prijzen stond het gros van de boeren er slecht voor en drong er dus op aan, dat de fabriek zoveel mogelijk geld constant zou uitkeren. Schijnbare en toevallige 'meevallers' werden overdreven voorgesteld en veroorzaakten verwarring. Dit was reeds een acute kwestie in 1925, toen bij de behandeling van nieuwe model-statuten van bondszijde nogmaals werd betoogd, dat afschrijving en reservering kapitaalvorming betekenden en dat deze kapitaalvorming onmisbaar was om zich te dekken voor marktrisico's en tot bewaring van de onafhankelijkheid. Bij die besprekingen voerden niet weinige leden als bezwaar aan, dat een dergelijke afschrijvingspolitiek betekende dat te hunnen koste aan de eventuele bedrijfsopvolgers een goedkoop werkende fabriek werd nagelaten. Zij achtten dat onbillijk en maakten daarom bezwaar tegen ruime afschrijvingen.

Gelukkig heeft de tegenargumentatie, dat de zuivelcoöperatie financieel krachtig moest blijven om bij te dragen tot de bloei van het veehoudersbedrijf, het pleit gewonnen. Niettemin moest voortdurend worden gewaakt tegen aantasting van dit principe in de

praktijk van het bedrijfsbeheer. De directeuren werden als het ware door hun leden opgejaagd om meer uit te betalen dan bedrijfseconomisch verantwoord was.

De zuivelwaarde als norm

De Bond probeerde daaraan paal en perk te stellen, door in 1927 een Zuivelwaardecommissie te benoemen met de opdracht van week tot week te berekenen hoe hoog de voorschotprijs voor de melk mocht zijn. Echter, slechts een beperkt aantal fabrieken was bereid het advies van de commissie te volgen. Niettemin hield de Bond voet bij stuk en bleef de reële zuivelwaarde publiceren.

- 37 Daarop trachtten verscheidene fabrieken boven die zuivelwaarde uit te betalen om aldus een gunstige stemming onder de leden te kweken en verdienstelijk af te steken tegenover de uitkomsten van omliggende fabrieken. Toen in 1930 nogmaals de leden werd gevraagd, of zij bereid zouden zijn met ingang van het nieuwe boekjaar wekelijks de bondsnotering uit te keren, antwoordde een ruime meerderheid ontkennend.

De neerslag van deze prijsconcurrentie is duidelijk terug te vinden in de verslagen van de Commissie voor Landbouwcoöperatie, die sinds 1901 onafgebroken de coöperatieve gedachte had uitgedragen en daarmee veel heeft gedaan voor de verdieping van het coöperatief besef, dat zich in Friesland zo sterk manifesteerde. Toen eenmaal de gedachte van coöperatie op zichzelf nauwelijks meer propagering behoefde, werd het meer en meer de taak van deze commissie bemiddelend op te treden bij spanningen tussen leden van de bond. Elk jaar waren er grensaangelegenheden te behandelen, waarbij soms twee, maar herhaaldelijk ook drie en meer fabrieken betrokken waren. Soms gelukte het tot een bevredigende regeling en afbakening van de werkgebieden van de betrokken fabrieken te komen, maar nog vaker mislukten die pogingen en werd de onderlinge strijd voortgezet.

Onder die omstandigheden waren het met name de niet-gebonden boeren, die naar de ogen werden gezien. Dit betrof vooral hen, die zich op een nieuw bedrijf vestigden, hetzij door opvolging, hetzij door nieuwe inhuur of verkoping, door het vrijkomen van boerderijen bij overlijden en soms ook bij liquidatie van kleinere of zwakkere fabrieken. Dit had mede tot gevolg dat het aantal losse leveranciers toenam. Dat er ook een gevecht om de boeren gaande was tussen de coöperatieve fabrieken enerzijds en de particuliere fabrieken anderzijds, spreekt wel vanzelf.

Aan het eind van de Eerste Wereldoorlog in 1918 waren er bij de Bond 88 fabrieken aangesloten. Ondanks de felle concurrentie bleef dit aantal toch nagenoeg gelijk: in 1930 telde de Bond nog 85 leden. Tegenover de verdwijning van sommige coöperaties had namelijk de oprichting van enkele nieuwe gestaan. Het leek wel alsof de structuur van de coöperatieve zuivelindustrie in Friesland verstard was en of dat tot in lengte van jaren zo zou blijven.

Intussen werd de sterkte van die structuur reeds aangetast door de onverbidde eisen van bedrijfsvergroting en rationalisatie, die het op den duur noodzakelijk zouden maken tot een drastische vermindering van het aantal melkverwerkende bedrijven te komen. Het behoeft nauwelijks te worden opgemerkt, dat ook de toenemende melkbehoefte van de CCF daarop van invloed was. De wei leverde geen problemen op, omdat deze in hoofdzaak naar de boerderij terugging.

Dank zij de inmiddels algemeen geworden pasteurisatie van de kaasmelk was deze wei geen bron meer van besmetting met tuberculose. Niettemin waren de risico's van de veehouderij nog altijd groot. Weliswaar had Friesland met succes de strijd tegen de tbc ingezet, maar tegenover mond- en klauwzeer stond men nog machteloos. Ook begon de Gezondheidsdienst voor Vee thans meer aandacht te besteden aan het besmettelijk verwerpen, zonder dat het echter tot afdoende maatregelen kon komen. Beide problemen zouden pas na de Tweede Wereldoorlog hun oplossing krijgen.

Tegen het eind van de jaren twintig namen de prijsdalingen bedenkelijke vormen aan en het gevolg was onder andere, dat voorstellen ahangig werden gemaakt om de salarissen van het bondspersoneel met 10% te verlagen. Aangezien in het gehele land en over de gehele linie het loonpeil daalde, was dat op den duur onafwendbaar.

- 38 Hoezeer deze kwestie de gemoederen bezig hield, blijkt uit het feit, dat de secretaris voor de voorjaarsvergadering van 1930 zijn inleiding over de vraag hoe men tegenover concentratie van zuivelfabrieken moest staan, moest laten vervallen, omdat alle tijd van de vergadering werd opgeëist door een eindeloos debat over de bovengenoemde salariskwestie. Maar secretaris Kooistra liet toch niet na het concentratievraagstuk onder de aandacht van de leden te brengen door zijn inleiding gestencild toe te sturen. Het hielp echter weinig; het onderwerp werd tot nader order in de kast opgeborgen. Niettemin blijkt hieruit, hoe reeds veertig jaar geleden de Bond begon te denken over de noodzaak van concentratie en ook, dat de aanleiding tot bezinning hierover voortkwam uit de ontwikkeling van de techniek en van de transportmiddelen.

Voorlopig echter hield elke fabriek zich krampachtig vast aan zijn zelfstandigheid en toen de zuivelcrisis in alle felheid doorzette, had men maar één zorg: hoe houden wij ons staande? Dit was een kwestie die niet door Friesland, laat staan door een afzonderlijke fabriek, kon worden opgelost. En met die vraag begon opnieuw een periode van het Friese zuivelleven, die sterk zou afwijken van al het voorafgaande.

Hoe hard de conjunctuur achteruit holde, kan uit enkele nuchtere cijfers blijken. In 1924/1925 betaalden de Friese fabrieken voor de melk gemiddeld 12,08 cent per kg. In 1928/1929 was dat gedaald tot 10,60 cent, in 1929/1930 werd dit 9,98 cent, het jaar daarop 8,15 en in 1931/1932 6,21 cent. Dit dwong tenslotte de regering tot ingrijpen, in navolging van hetgeen reeds in de vorm van de Tarwewet voor de akkerbouw was gedaan. In 1932 kwam er een Crisiszuivelwet, krachtens welke een heffing op alle eetbare

....wachtend op de trekker....

vetten werd gelegd teneinde daaruit een toeslag op de tot produkten verwerkte melk mogelijk te maken.

De lage produktenprijzen sleepten de lonen mee. In de landbouworganisaties was men met de vakverenigingen tot overeenstemming gekomen over handhaving van de lonen, althans 'indien enige steunmaatregelen van staatswege zouden worden verkregen'. Maar dat was zelfs ondanks de Crisiszuivelwet in de zuivelindustrie niet meer mogelijk; het is tenslotte op een loonsverlaging van f 1,- per week uitgekomen.

- 39 Daarbij werd opgemerkt, dat de kosten van levensonderhoud in vergelijking met 1923/1924 8 % lager waren geworden. Nog steeds daalde de melkprijs om op 5,70 cent te komen bij een vetgehalte van 3,48% in het jaar 1933/1934.

Toch werd eindelijk het dieptepunt van de prijsdaling bereikt. Dank zij de crisiswetgeving kon althans de allerergste nood worden gelenigd. In aansluiting daarop werden ook andere maatregelen geprobeerd, zoals beperking van de kaasproduktie en afslachting van enkele honderdduizenden jonge, drachtige koeien, maar dit laatste heeft op de melkproduktie geen merkbare invloed gehad. Integendeel, de veehouders hielden nu oudere melkrijke koeien langer aan, waardoor de produktie steeg in plaats van te dalen. De kaaspositie werd iets gemakkelijker, doordat de ondermelk nu zo goedkoop was geworden, dat de boeren er met voordeel gebruik van konden maken als veevoeder.

Het spreekt vanzelf dat onder dergelijke omstandigheden - in mei 1932 was de prijs van de 40+ kaas gezakt tot 24 ½ cent per kg - de fabrieken probeerden meer op de binnenlandse markt te plaatsen, liefst in de vorm van consumptiemelk. Friesland zelf is nooit een belangrijk consumptiemelkgebied geweest, want nauwelijks 5% van de aanvoer van de fabrieken kreeg haar bestemming als zodanig. Doch de grote steden in het westen werden nu een open markt met een felle concurrentie. Dat duurde maar kort, want spoedig werd het gebied dat wij nu Randstad noemen, tot een gesloten consumptiemelkgebied verklaard, het zogenaamde 'wettelijk gebied'. Daar kon alleen met instemming van de Crisis-Zuivel-Centrale melk van elders worden ingevoerd. Dit betrof slechts een minimale hoeveelheid, gebaseerd op oude rechten, hetgeen ook wel begrijpelijk was, daar de consumptiemelk buiten de bovengenoemde toeslageregeling was gehouden.

Het was ook in die jaren dat meer aandacht werd besteed aan de samenstelling van de melk. Reeds in 1926 wordt in het jaarverslag van de Bond als merkwaardig feit geconstateerd dat men de juiste samenstelling van de Friese melk niet kende! Het lijkt ongelooflijk, maar het is waar: men beschikte nog altijd over geen andere gegevens inzake de samenstelling van de melk dan die uit Duitse leerboeken. Wel was er veel eerder in samenwerking met het Rijkslandbouwproefstation te Hoorn een onderzoek uitgevoerd over het verband tussen het vet in de melk en dat in de kaasmelk.

In 1927 besloot de Bond tot een eigen onderzoek van de mengmelk van vier fabrieken en daarmee begon in feite de ontwikkeling, die later zijn bekroning vond in het eiwitonderzoek en de betaling naar eiwit, zoals die in de naoorlogse jaren tot stand zijn gekomen. Vier jaar later brachten Dr. W. van Dam, directeur van het bovengenoemde proefstation en de scheikundige van de Bond, Dr. L. C. Janse, rapport uit over het verband tussen het gehalte aan vet en caseïne, dat op verschillende boerderijen was geconstateerd en over de betekenis, die het verband tussen de beide gehalten zou kunnen hebben voor de berekening van de melkprijs. Deze laatste werd, zoals men weet, alleen gebaseerd op het vetgehalte van de melk. Praktische betekenis heeft dit rapport niet gehad

Pas na 1945 zou de invloed van deze verhouding op de verdeling van het melkgeld aan de eiwitkwestie een nieuwe actualiteit geven.

40 Een geheel andere zaak was het, bij de fokkerij rekening te houden met verschillen in de aanleg voor de produktie van eiwitrijke melk, maar daaraan was men toen nog niet toe. De aandacht werd in steeds sterkere mate opgeëist door de strijd om het naakte bestaan, die wrijvingen tussen de fabrieken veroorzaakte. In 1932 schrijft de secretaris, dat er steeds meer op wordt aangedrongen de Bond te reorganiseren. 'Men is van mening dat er zodanig gebrek is aan onderlinge samenwerking door concurrentie, strijd en tegenstelling van belangen tussen de fabrieken, dat de Bond als adviserend lichaam niet zal slagen de zondige eenheid te brengen en te bewaren' aldus het jaarverslag over dat jaar. De fabriek te Weidum deed de gedachte aan de hand dat de gewenste verbetering zou kunnen worden verkregen, als de Bond 'meer bindend' kon optreden. Deze kennelijk nieuwe gedachte werd door het bestuur niet overgenomen. Op dat moment wilde men nog niet verder gaan dan aanbeveling van de vrijwillige arbitrage, waarvoor de mogelijkheid in de Bond reeds lang bestond.

Niettemin werd besloten een commissie in te stellen tot bestudering van het gehele probleem, welke commissie was samengesteld uit de heren W. Keestra, Dr. R. Kuperus, J. v. d. Meer, Dr. F. E. Posthuma en Th. van Welderen baron Rengers. Zij kwam enkele maanden later met het volgende advies:

1. Bij wijze van proef invoering van bindende besluiten op basis van een nader
1. vast te stellen meerderheid in de bondsvergadering;
2. invoering van verplichte arbitrage;
3. bij de melkverwerking zoeken naar nieuwe wegen;
4. intensivering van de propaganda voor de zuivelcoöperatie.

Punt 1 werd door het bestuur afgewezen en de algemene vergadering was het daarmee eens. De tijd was er nog niet rijp voor. De verplichte arbitrage kwam echter wel tot stand, waarbij het - het zij nogmaals gezegd - alleen ging over geschillen inzake het aannemen van melkleveranciers/leden. De grensregelingen bleven er dus buiten, aangezien men daarmee onmiddellijk op het terrein van de afgewezen bindende besluiten zou komen.

Overbodig te zeggen, dat het zoeken naar nieuwe wegen bij de melkverwerking de algemene instemming had, maar een dergelijke verklaring zet natuurlijk niet veel zoden aan de dijk. Van meer directe betekenis was het advies het coöperatief besef te verdiepen. Sinds de Eerste Wereldoorlog was een duidelijke verzwakking te constateren geweest van de waardering, die men in de kringen van de veehouders voor de coöperatie koesterde. Er waren enkele coöperatieve verenigingen geweest die in moeilijkheden waren geraakt, enkele buiten de zuivel hadden zelfs tot liquidatie moeten besluiten. Naar het oordeel van de tijdgenoten was de algemene mentaliteit minder idealistisch, doch meer zakelijk geworden in vergelijking met de jaren vóór 1914.

Naarmate de conjunctuur ongunstiger werd en zowel de boeren als de fabrieken het moeilijker kregen, was dit verschijnsel van 'coöperatie-moeheid' sterker op de voorgrond getreden en het was dus wel zaak de nieuwe generatie, die inmiddels het geslacht van de pioniers was opgevolgd, opnieuw te overtuigen van de noodzaak en de waarde van coöperatie in de landbouw. Mede als gevolg van dit advies werd in 1934 de later tot secretaris benoemde Ir. P. Stallinga aangesteld, die onder meer tot taak kreeg om in samenwerking met de Commissie voor Landbouwcoöperatie voorlichting te geven over landbouwcoöperatieve problemen. Er zijn toen op grote schaal lezingen en cursussen georganiseerd, die in het eerste jaar reeds 850 deelnemers trokken, welk aantal enkele jaren later opliep tot bijna 2500. De belangstelling was er dus wel degelijk.

In die tijd vond ook op vele fabrieken 'aflossing van de wacht' plaats, want vele directeuren uit de eerste tijd, die als jonge mannen de zuivelcoöperatie hadden helpen opbouwen, waren aan hun pensioen toe. Daardoor vielen op vele plaatsen de crisisjaren samen met het optreden van jonge directeuren, waaronder veel voortreffelijke voorstanders en voorvechters van de coöperatieve zuivelfabriek bleken te zijn.

- 41** Mede daardoor heeft men de inzinking weten te overwinnen en bleef de Bond een hecht geheel. Opvallend kwam naar voren hoe sterk de onderlinge band was, als er aangelegenheden aan de orde kwamen zoals consumptiemelkregelingen en dergelijke, waarbij de gehele zuivelindustrie was betrokken, maar de belangen van enerzijds particuliere, anderzijds coöperatieve zuivelfabrieken niettemin verschillend lagen. Herhaaldelijk werd betoogd dat de zuivelcoöperatie een eigen karakter draagt en bijgevolg bepaalde zaken alleen maar in eigen kamp kan regelen. Secretaris Kooistra formuleerde het eens aldus: 'De particuliere industrie is een tak van industrie; de zuivelcoöperaties behoren bij de landbouw'.

Deze nauwe binding spreekt ook duidelijk uit het aantal bedrijven en instellingen, dat gebruik maakte van de controle-faciliteiten van de Bond. In 1933 was eindelijk ook de laatste fabriek, die zich, hoewel bondslid, toch niet bij de controle had aangesloten, over haar bezwaren heengestapt, zodat nu alle fabrieken in de controle waren opgenomen. Daarnaast maakten van deze dienst gebruik Condensfabriek, Frico, Stremsel- en Kleurselfabriek, beide Verzekeringsfondsen, Fries Rundveestamboek en tenslotte ver-

schillende provinciale afdelingen van de landbouwcrisisinstellingen, welke laatsten na enkele jaren werden samengebundeld in één gewestelijke Landbouw-Crisis-Organisatie.

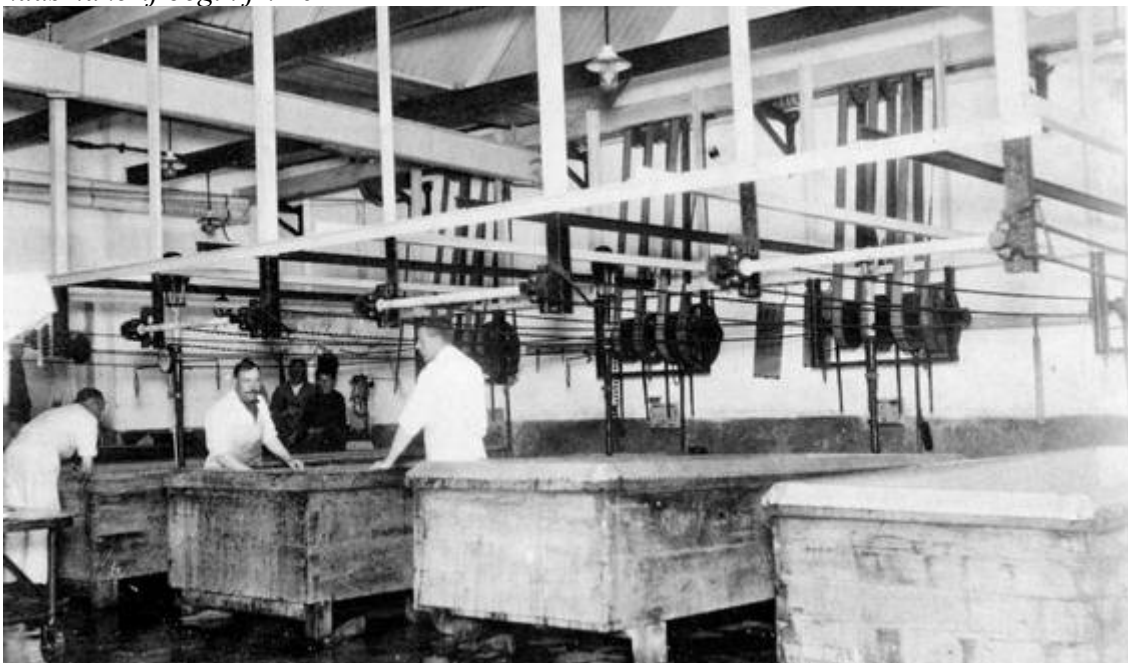
Naast de administratieve controle is de technische controle steeds van veel betekenis geweest, ook voor andere bedrijfstakken. Zo werd bijvoorbeeld ook de weegapparatuur van de Coöperatieve Exportslachterij te Akkrum door de Zuivelbond gecontroleerd. Het geheel biedt een beeld van een innige verweving van alle belangen van de Friese boeren, die hun het vertrouwen gaf, dat de gemeenschappelijke belangen op goede wijze door hun coöperaties werden behartigd.

Niettemin bleef er één punt - en een belangrijk punt! - dat nog steeds aan het individualisme van de fabrieken was overgeleverd. Dat was de melkprijsconcurrentie, die weliswaar onder invloed van de crisiszuivelregeling min of meer aan banden was gelegd, maar die nog altijd tot uiting kwam in de 'competitie' van de wekelijkse melk-prijzen. Te vaak werd de hand gelicht met afschrijving en reservering om maar met een fraaie melkprijs uit de bus te komen. Deze kwestie en die van de grensregelingen zouden zwakke plekken blijven, totdat de oorlogsnoodzaak zich onbarmhartig zou doen gelden. Het vrijwillige sluitstuk kon pas na de oorlog worden aangebracht.

Op grond van vergelijking van de bedrijfsresultaten moest men toch hier en daar tot de conclusie komen dat een bepaalde plaatselijke fabriek geen levensvatbaarheid meer had. In de loop der jaren brokkelde daardoor het ledental van de Bond enigszins af, zonder dat het tot een duidelijke concentratie kwam. In 1931 telde de Bond 85 leden, in 1940 nog 79.

Daartegenover nam het aantal veehouders, en nog sterker het aantal melkkoeien, toe. Ook hiervan enkele cijfers: in 1934 leverden 16.600 veehouders 600 miljoen kg melk, geproduceerd door 160.000 koeien. Vier jaar later, dus in 1938, waren het 17.000 veehouders met een aflevering van ruim 700 miljoen kg melk van 170.000 koeien. De pogingen om de melkstroom in te dammen hadden - zoals reeds opgemerkt - geen effect, of beter gezegd het tegengestelde effect gehad.

kaasmakerij begin jr. 20

Belangrijk is dat in de crisisjaren de aandacht sterk werd gericht op de hygiënische kwaliteit van de melk, waarvoor reeds in 1929 een betalingssysteem was ontworpen door Keestra en Veenbaas. Daarbij valt te wijzen op de merkwaardige vorm van samenleving - men zou kunnen spreken van 'symbiose'- tussen de diensten van de Bond en de Gezondheidsdienst voor Vee.

- 42 Het bacteriologische werk van de Bond werd verricht in het laboratorium van de Gezondheidsdienst. Toen in 1937 deze dienst werd gereorganiseerd en in een zelfstandige stichting werd ondergebracht, kreeg het bacteriologisch laboratorium van de Bond een afgeronde taak binnen de eigen organisatie, maar werd gevestigd in het nieuwe gebouw van de Gezondheidsdienst. Veel later zou er een eigen gebouw voor worden ingericht. Deze vorm van specialisatie enerzijds en samenwerking anderzijds is bijzonder vruchtbaar geweest. Het was de taak van de bacteriologische dienst in de eerste plaats aandacht te besteden aan de hygiëne in de fabrieken, met name wat betreft de zuivelapparatuur en ten tweede de kwaliteit van de melk te beoordelen. Als derde punt stond wetenschappelijk onderzoek op het lijstje, maar de aandacht werd toch vooral door de twee eerste taken opgeëist.

Het ligt voor de hand, dat er een nauw verband bestaat tussen de behandeling van de melk op de boerderij, de inrichting en het onderhoud van de fabrieken en de kwaliteit van de eindprodukten. Daardoor had de leraar-technicus en naast hem later ook de werktuigkundige van de Bond een veelomvattende taak om er voor te zorgen, dat hetgeen door de bacteriologische dienst was gevonden ook praktisch effect zou hebben. Daaraan heeft het niet ontbroken.

Het is opvallend dat na 1926 vrijwel niet meer gesproken werd over de verdere mechanisatie van de kaasbereiding. Met de apparatuur zoals die omstreeks genoemd jaar was ontstaan, was het probleem tot nader order blijkbaar opgelost. Wel brachten de machine-fabrikanten voortdurend verbeteringen aan, maar in principe stond de ontwikkeling stil. Met de verkregen apparatuur was het mogelijk goede kaas te bereiden met een niet overmatig zware arbeidsbezetting. De behoefte aan verdere mechanisatie was in die jaren niet sterk, waarschijnlijk mede onder invloed van de massale werkloosheid. Enerzijds kostte verdere mechanisatie geld, anderzijds werd de loonpost lager. Een direct voordeel zat er destijds nog niet in het vervangen van mensen door machines. Het afbrokkelingsproces van de verdiensten bleef geenszins tot de werknemers beperkt; het teisterde in even hevige mate de boeren. Dit alles maakt het begrijpelijk dat de rationalisatie van de melkverwerking tussen 1930 en 1945 stagneerde.

- 43 Wel werd getracht het aantal kaastypen te beperken en zo spreekt de Bond zich in 1938 uit voor een verbod van de produktie van 20+ en 30+ kaas (met uitzondering van de mogelijkheid van cheshire kaas in 30+). De uitvoer van 20+ wilde men in elk geval verboden zien. Belangrijk was daarbij te voorkomen, dat al te magere kaassoorten afbreuk zouden doen aan de afzet van de volwaardige, van de 'echte' kaas.

Maar nog altijd werd getobd met een té groot aanbod van ondermelk. Naast de bereiding van lebcaseïne werd tevens de mogelijkheid van de bereiding van melkwol uit caseïne onder ogen gezien. Daarvoor bestond in de zuivelindustrie in het gehele land belangstelling en op grond daarvan werd het bereidingsproces van dit nieuwe produkt in samenwerking met de FNZ in een proefafdeling van de CCF bestudeerd. Hiertoe werd 'Casolana' opgericht. Er is geen verlichting van de ondermelkpositie uit voortgekomen. (De onderneming is enkele jaren na de oorlog geliquideerd.)

In de nationale wetgeving begon inmiddels een ander element betekenis te krijgen, waarin de drang tot het verwerven van medezeggenschap van de werknemers in de bedrijven tot uiting komt. Dit bleek bijvoorbeeld uit de invoering van de Bedrijfsradenwet van 1938, die de mogelijkheid voorzag van de vrijwillige instelling van een bedrijfsraad (voor de algemene belangenbehartiging van een bedrijfstak). De Friese zuivelcoöperatie kon verklaren geen behoefte aan zo'n raad te hebben, aangezien reeds lang vrijwillig de taken werden vervuld, die eventueel aan zo'n bedrijfsraad zouden kunnen worden opgedragen. Immers, de Friese zuivelcoöperatie kon wijzen op:

- een fonds voor de pensioenverzekering
- een goed georganiseerde vakopleiding
- een instantie voor overleg inzake arbeidsvoorwaarden

en voorts bezat zij in de FNZ de instantie, die op economisch gebied adviezen aan de overheid kon geven.

Het was bij deze gelegenheid dat de Bond nogmaals onderstreepte, dat zuivelcoöperatie en particuliere zuivelindustrie te grote verschillen vertonen om op gebieden, als in de wet opgesomd, te kunnen samenwerken.

Secretaris Kooistra was in 1939 aan het einde van zijn loopbaan gekomen. Aan het eind van dat jaar trad hij af na een dertigjarige ambtsvervulling en werd opgevolgd door Ir. P. Stallinga, die sinds 1934 in dienst van de Bond was en dus een ruime periode had gehad om zich vertrouwd te maken met de karakteristieke aspecten van het bondswerk. Kooistra vertrok op een ogenblik, waarop de toekomst er dreigend uitzag en hij schreef dan ook bij zijn afscheid, 'dat de tijden moeilijker zijn en de toekomst onzekerder dan ooit tevoren'.

Zijn opvolger zou vrijwel onmiddellijk na de aanvaarding van zijn taak ondervinden hoezeer deze woorden de werkelijkheid weergaven. Alleen ... die werkelijkheid was heel wat kwaadaardiger dan Kooistra bij zijn afscheid had kunnen vermoeden!

Ir. P. Stallinga, secretaris 1940 - 1973

44 **het zwarte tijdvak 1940 - 1945**

Bij alle ellende, die door een oorlog wordt veroorzaakt, plegen ook enkele stimulerende factoren invloed te krijgen, die soms dadelijk, soms pas na herstel van de vrede van betekenis worden. De techniek geraakt gewoonlijk in een fase van snelle vooruitgang. Nieuwe werkwijzen en nieuwe grondstoffen komen in gebruik, maatregelen waarvoor men lang terugschrok worden plotseling onvermijdelijk, de bereidheid om over betrekkelijk ondergeschikte kwesties heen te stappen wordt groter. Het merkwaardige is dat een crisistijd, zij het in mindere mate, soortgelijke effecten heeft.

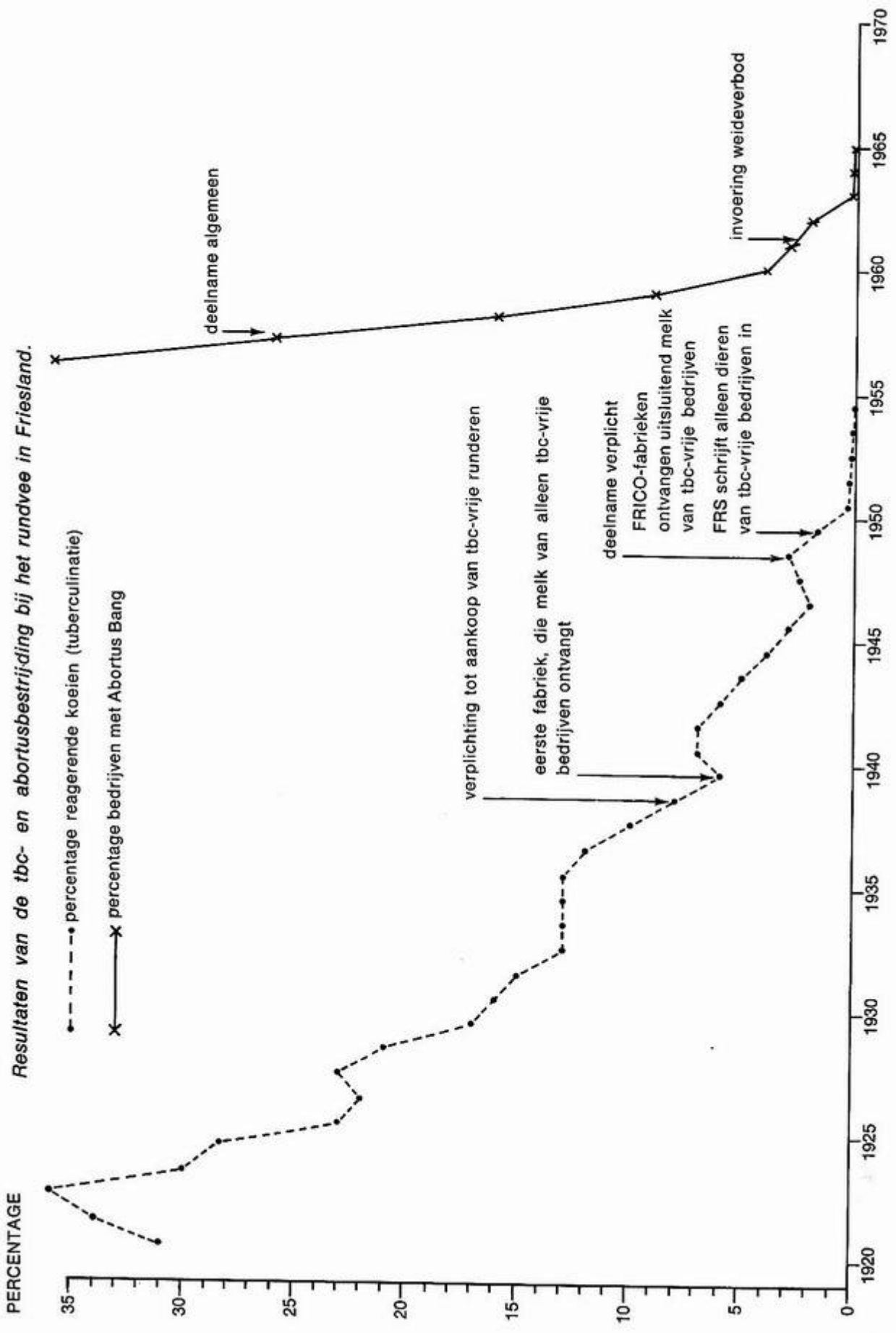
In de crisisjaren, die aan de oorlog 1940/1945 voorafgingen, waren zoals in het vorige hoofdstuk werd beschreven, verschillende knelpunten opgeheven zonder dat het tot een normalisering van de betrekkingen tussen de coöperatieve zuivelfabrieken in Friesland kwam. Voor een niet gering deel waren die mede uitgeschakeld als gevolg van regeringsmaatregelen. Soms was er sprake van een verwijderd verband, zoals de daling van het aantal op tuberculine reagerende koeien gedurende de crisisjaren, welk verschijnsel enerzijds de invloed onderging van het afslachten van runderen met de bedoeling de melkproductie te beperken en anderzijds van de intensivering van de arbeid van de Gezondheidsdienst voor Vee. (De Gezondheidsdienst voor Vee in Friesland, zoon van FRS en Bond, werd onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog geboren; de overeenkomstige diensten in overig Nederland ontstonden na de Tweede.)

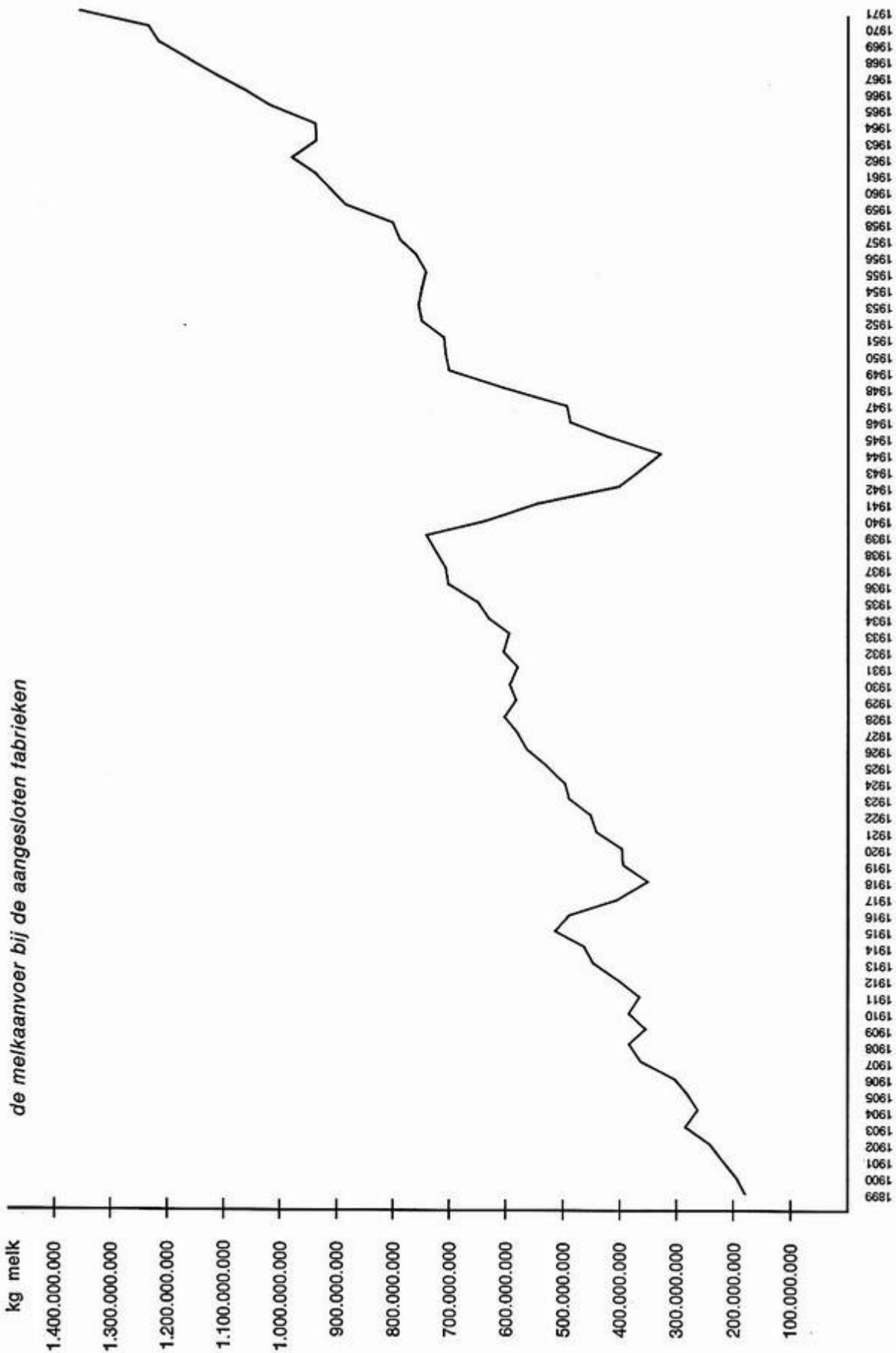
Het lag voor de hand dat afslachting onder toekenning van een subsidie door de veehouders zou worden aangegrepen om de slechtste dieren en de dieren met een twijfelachtige gezondheid kwijt te raken. Vandaar dat na 1932 het aantal getuberculineerde koeien met sprongen steeg en het aantal reageerders even hard daalde.

- 45 Bij het uitbreken van de oorlog was het reactiepercentage in Friesland gedaald tot iets meer dan 5% en al was er nog veel te doen, Friesland liep in de tbc-bestrijding ver voor bij alle andere delen van Nederland. Het uitbreken van de oorlog in 1940 stelde de veehouderij en de zuivelindustrie echter voor nog geheel andere problemen.

In het jaar dat aan de oorlog voorafging, 1939, bedroeg de melkaanvoer aan de bij de Bond aangesloten fabrieken 735 miljoen kg; over 1944/1945 werd niet meer dan 323 miljoen kg geleverd. Dat is natuurlijk iets anders dan de werkelijke productie, want tijdens de oorlog vond een deel van de melk langs andere wegen dan de controleerbare route via de zuivelfabriek zijn weg naar de consument. Toch moet het productievermogen in die jaren een geweldige knauw hebben gekregen, want in 1946, toen de neiging om melk buiten de fabriek te houden was vervallen, bedroeg de aanvoer toch nog niet meer dan 418 miljoen kg. Pas in het melkprijsjaar 1952/1953 zou de vooroorlogse topaanvoer worden overschreden met een leverantie van 748 miljoen kilogram. De klap is dus wel hard aangekomen, maar de sanering van de veestapel is er door bevorderd.

Tegenover deze sanerende invloed van crisis en oorlog stond ook een conserverende. Als er prijsregelingen komen, hetzij om daling, hetzij om stijging van de prijzen te voorkomen, worden de bestaanskansen van de zwakste bedrijven groter, doordat de concurrentie haar scherpte verliest. Zonder de prijsmaatregelen van 1932 en later zou zonder twijfel het aantal fabrieken gedurende crisis en oorlog veel sneller zijn afgenomen dan nu het geval is geweest.

Tijdens de oorlog zijn in Friesland vier fabrieken op last van de overheid gesloten, waarvan één (in Buren op Ameland) blijvend en de andere drie voor de duur van de oorlog. Op het eind van de oorlog moesten nog negen fabrieken sluiten wegens brandstofgebrek, maar zodra er weer bedrijfsmiddelen waren, gingen zij zonder uitzondering opnieuw draaien. Ook de oorlog had dus geen blijvende industriële sanering veroorzaakt.

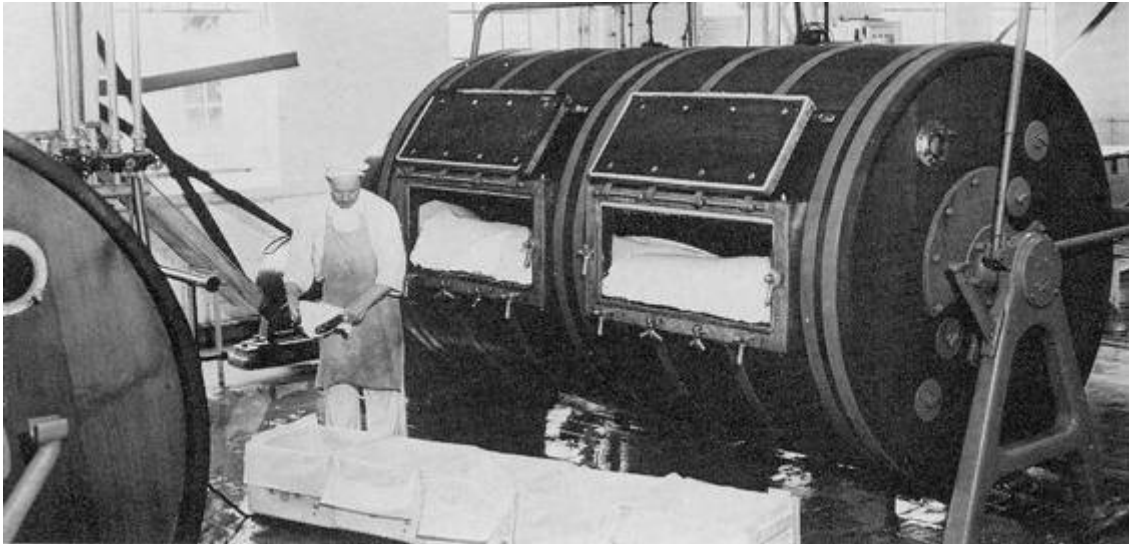
Een stap in de goede richting was, dat de algemene vergadering in 1940 besloot dat alle fabrieken voortaan de zuivelwaarde-notering van de Bond zouden betalen, aangevuld met een nabetaling aan het eind van het boekjaar. Alleen de twee fabrieken met een groot consumptiemelkbelang behoefden zich niet aan die regel te houden. Met dit besluit was eindelijk een einde gekomen aan de concurrentie met de wekelijkse melkprijzen.

Reeds vóór de oorlog was de uitvoering van de landbouw-crisismaatregelen grotendeels in handen gelegd van het bedrijfsleven, zij het onder toezicht van de regering. Ten gevolge daarvan werd de Crisis-Zuivel-Centrale vernoemd in Nederlandsche Zuivel Centrale. Tegelijkertijd werd een splitsing gemaakt tussen bedrijfsordende en commerciële handelingen, waartoe als rijksinstelling het In- en Verkoopbureau voor Zuivelprodukten werd ingesteld (dat nog altijd voortleeft in het VIB).

De Nederlandsche Zuivel Centrale stond onder het bestuur van bedrijfsgenoten en kon - met haar zusters van soortgelijke structuur - worden beschouwd als een eerste vorm van publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Onder druk van de Duitse bezetting werden in 1942 de bedrijfsgroepen opgericht en in die structuur werd de Zuivel Centrale opgenomen onder de nieuwe naam van Bedrijfschap voor Zuivel. Een aantal jaren na de oorlog werd de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie opnieuw wettelijk geregeld en sindsdien wordt deze instelling Produktschap voor Zuivel genoemd. Het verschil met het voorafgaande instituut is hoofdzakelijk, dat het Produktschap een bestuur heeft waarin werkgevers en werknemers paritair zijn vertegenwoordigd.

- 46 Een van de maatregelen van het Bedrijfschap was de rationalisatie van het melkvervoer met de bedoeling nodeloze ritten te voorkomen. Tevens werd bepaald, dat veehouders niet zonder toestemming van het Bedrijfschap van fabriek mochten veranderen. Dit heette het 'bevriezen' van melkleveranciers. Aldus was niet organisatorisch maar wel tijdelijk en effectief een toestand ontstaan waarbij grensconflicten waren uitgesloten of althans 'bevroren'. Dit heeft later de gebiedsafbakening van de fabrieken bij onderling overleg stellig gemakkelijker gemaakt.

Een ander feit dat door de oorlogsomstandigheden werd beheerst, maar dat tot op de huidige dag doorwerkt, is het verbod geweest om boter te zouten. Dit geschiedde in 1940 toen een acute schaarste aan zout dreigde. Het bleek dat ongezouten boter zich beter voor opslag leende dan gezouten boter, hetgeen trouwens reeds eerder door proefnemingen van de FNZ was aangetoond. In die gedwongen zoutloze periode is de smaak van het publiek in dit opzicht veranderd. Was vroeger gezouten boter normaal, nadat men eenmaal aan de ongezouten boter was gewend bleek het onmogelijk de verloren gegane populariteit van het gezouten produkt te herwinnen.

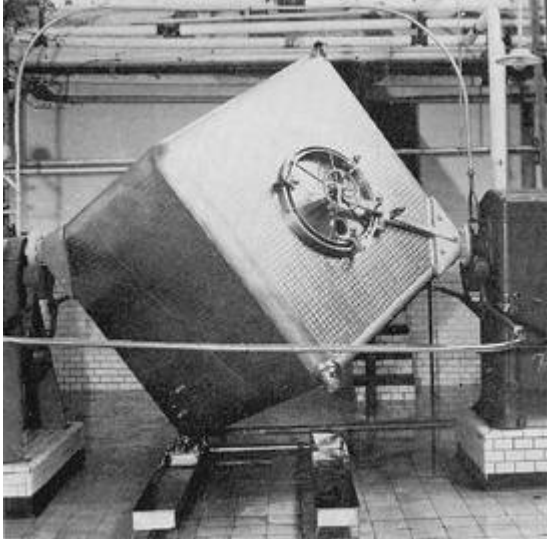
houten karn

Hoewel er technisch in de oorlogsjaren niet veel veranderde en men zich moest beperken tot het onderhoud en de meest noodzakelijke reparaties, valt toch de komst te vermelden van een voorbode van een nieuwe tijd en wel in de vorm van de kubusvormige roestvrij stalen karn. In 1943 werden er twee van zulke karns in Friesland geplaatst. In het jaarverslag wordt opgemerkt, dat gebleken is 'dat met de metalen karn even goede resultaten te bereiken zijn als met de houten karn en dat het niet onmogelijk is, dat de metalen karn een goede toekomst tegemoet gaat.' Dit laatste is wel in overtreffende trap gebleken! Vrijwel tegelijkertijd begon men de in de houten karns gebouwde kneedwalsen af te schaffen. De eerste proeven daarmee werden, eveneens in 1943, genomen aan de zuivelfabriek te Oudeschoot, die enkele jaren later in de Bond de functie van proeffabriek kreeg. De kneedwalsen verdwenen in snel tempo, maar niemand kon destijds voorzien, dat de houten karns zelf eveneens spoedig in onbruik zouden geraken.

- 49 Nog één belangrijk punt uit de oorlogstijd valt te vermelden, namelijk de verandering van de grondslag voor de berekening van de melkprijs. Sinds het begin van de zuivelcoöperatie werd aan de melkleveranciers een zeker percentage karnemelk en wei kosteloos teruggeleverd. Voor karnemelk was dit circa 10%, voor wei circa 70% van de geleverde hoeveelheid melk. In kaasprovincies had men weinig of geen overschot van ondermelk in tegenstelling tot de destijds uitsluitend boter producerende zandstreken. Daardoor kan men de netto betaalde melkprijs van de verschillende gebieden moeilijk vergelijken.ⁱ

Onder de voorschriften van de prijsbeheersing van de bezettingstijd was deze ongelijkheid een beletsel voor de betaling van een uniforme prijs voor de melk in alle gebieden en daarom werd de kosteloze teruglevering van de bijprodukten verboden. Dit verbod werd van kracht op 1 maart 1942 voor karnemelk en op 16 augustus van dat jaar ook voor wei. Sinds die tijd berekent de Zuivelwaarde Commissie van de Bond per veertien-daagse periode welke voorschotprijs een goed ingerichte fabriek voor de melk dient te betalen. Tegelijk werd de melkprijs gestabiliseerd.

ⁱ Reeds veel eerder was ervoor geijverd, met name door K. Frietema, directeur van de CZ te Wirdum, om de wei en karnemelk aan de boeren in rekening te brengen, teneinde de waarde van deze bijprodukten duidelijk te maken en om beter vergelijkbare melkprijzen te verkrijgen.

roestvrij stalen karn (kubus)

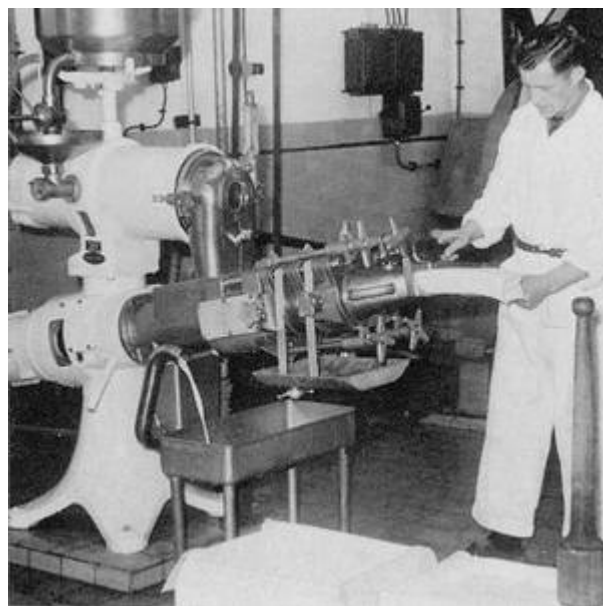
roestvrije stalen karn (zogenaamde tuimelkarn)

Deze bleef met kleine schommelingen tot het eind van de oorlog staan op ongeveer 14 cent per kilogram bij een vetgehalte dat inmiddels was opgelopen tot 3,71 %.

Aangezien voortaan voor teruggenomen karnemelk of wei moest worden betaald, heeft deze maatregel ertoe bijgedragen, dat na de oorlog veehouders gemakkelijker afzagen van het gebruik van deze bijprodukten in onverwerkte staat. Dit verhoogde de belangstelling voor de inmiddels aan de markt komende produkten van de mengvoederindustrie en de CCF kreeg dientengevolge een van jaar tot jaar aanzwellende stroom wei te verwerken. Een maatregel blijkt soms consequenties te hebben die veel verder gaan dan men aanvankelijk kan voorzien.

De oorlogsjaren, maar met name het laatste jaar daarvan zijn - hoe kon het anders - buitengewoon moeilijk geweest. Moeilijk voor de boeren en de fabrieken, maar moeilijk ook voor de Bond.

50 Voortdurend moest ervoor worden gezorgd dat zowel mensen als materiële zaken zo goed mogelijk werden beschermd tegen de bezetters. Met vindingrijkheid en solidariteit is dat in vele gevallen goed gelukt, al was het dikwijls een dubbeltje op zijn kant. Helaas zijn er ook gevallen geweest waarin men door tragische gebeurtenissen eenvoudig werd overvallen, of deze machteloos moest aanzien. Hoewel veel personeel was gevorderd voor Duitse diensten - en dat gold uiteraard voor alle bedrijven en instellingen - gelukte het de zuivelindustrie toch de melkaanvoer te verwerken en ook de Bond kon zijn gehele apparaat gaande houden.

continu-botermachine

De spanningen waaronder moest worden geleefd en gewerkt, hebben gelukkig na de oorlog niet geleid tot een inzinking, doch zich integendeel ontladen in een energieke aanpak van de bijna overweldigende taken, waarvoor men zich bij het eind van de vijandelijkheden geplaatst zag. Na die zwarte jaren begon de Friese zuivelcoöperatie aan een nieuwe periode in haar bestaan, welke enerzijds gewijd zou zijn aan het technisch op peil brengen van de zuivelindustrie en anderzijds aan een grondige herziening van de betrekkingen tussen de leden onderling. De Bond had wederom een grote taak vóór zich.

51 het stalen tijdvak 1945 - 1960

Zoals iedereen in Nederland begonnen de Friezen onmiddellijk na het einde van de oorlog met voortvarendheid en ambitie aan het wegwerken van de achteruitgang, die veroorzaakt was door directe of indirecte oorlogsomstandigheden.

Na de beëindiging van de oorlog gingen de voorzitter en de secretaris van de Bond een tocht maken langs de fabrieken die hadden moeten sluiten, om erop aan te dringen - alvorens opnieuw de melk van de leden te verwerken en daarvoor investeringen te doen - eerst met de verenigingen die de melk hadden overgenomen te overleggen, teneinde na te gaan of het gesloten blijven van het bedrijf voordelen voor beide partijen zou kunnen opleveren. Het succes was echter gering. Men was daartoe te zeer aan eigen fabriek gehecht en stelde bovendien soms, dat de door de bezetter veroorzaakte toestand niet gehandhaafd mocht blijven. Alleen de fabriek te Buren (Ameland) werd toen definitief gesloten.

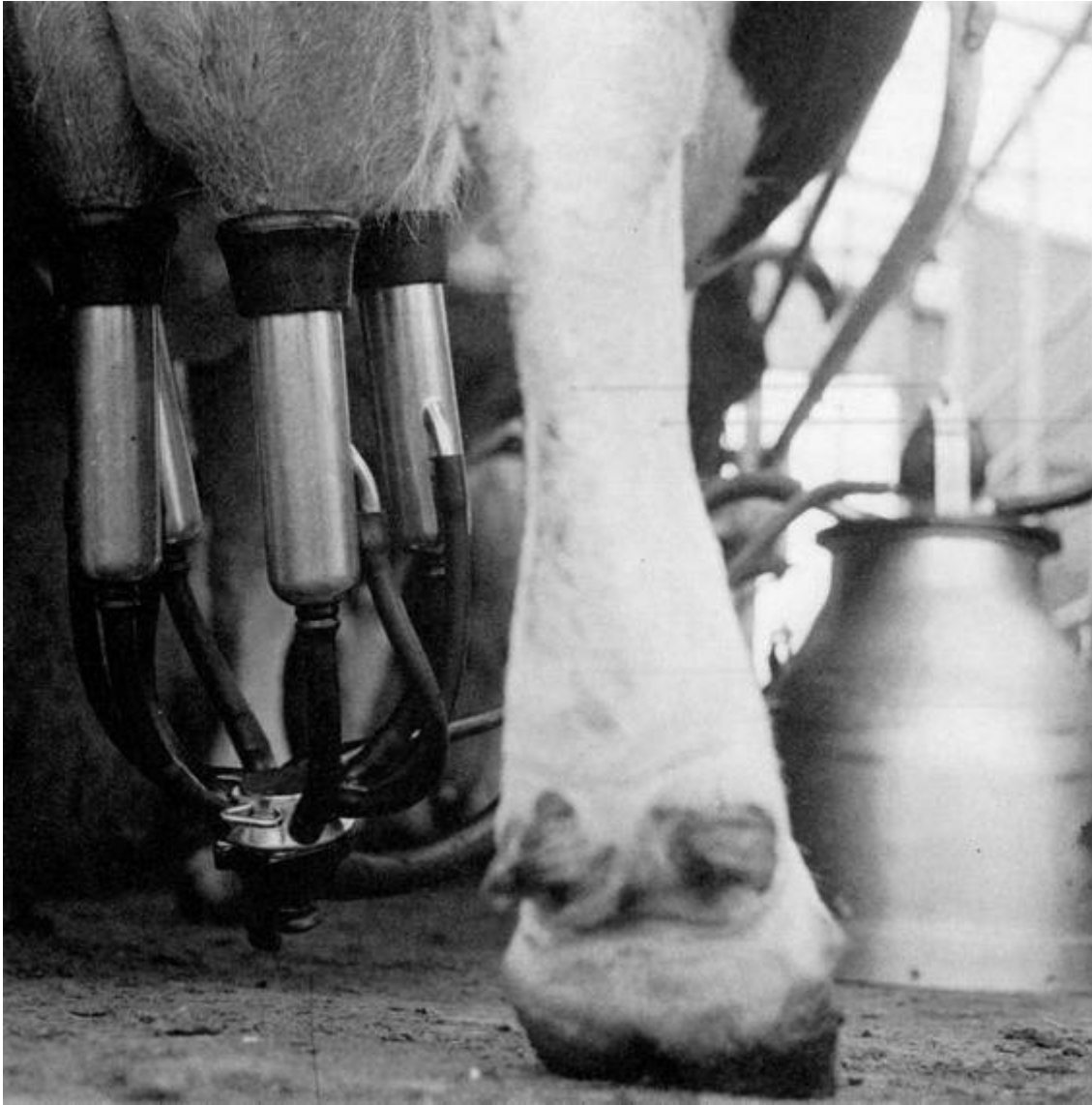
De Bond ging de nieuwe tijd in met 78 aangesloten verenigingen, die elk slechts één enkele zuivelfabriek exploiteerden.

Bij de fabrieken bestond een geweldige inhaalvraag, waaraan voorlopig nog niet kon worden voldaan. Hoewel verschillende fabrieken ook in de jaren, die onmiddellijk aar, de oorlog voorafgingen reeds bezig waren geweest met uiteenlopende modernisering, bleek er toch na de bevrijding heel veel te doen. Er waren grotere en kleinere bouwplannen, melkontvangsten moesten worden vernieuwd en technisch verbeterd, vele stoomketels waren versleten, de voorraad bruikbare melkbussen uitgeput en de watervoorziening schoot op vele plaatsen tekort. Het was duidelijk dat er iets moest gebeuren na een zo lange periode van stilstand.

De inrichting van de fabrieken was zonder twijfel verouderd, al waren de afmetingen van de kaasbakken over een periode van twintig jaar geleidelijk gegroeid van 2.000 naar 4.000 en soms 4.200 liter inhoud. De methode van kaasbereiding was nog altijd dezelfde en aanvankelijk was er geen verandering in het vooruitzicht. Op het gebied van de boterbereiding lag het iets anders, zoals reeds in het vorige hoofdstuk bleek, maar een stalen karn was nog een witte raaf. Inmiddels was het contact met het buitenland hersteld en eias men bekend geworden met een van de eerste apparaten voor de continu-boterbereiding, die door de Zweedse Alfa Lavalfabriek werd gemaakt.

'Jagtlust' te Oudeschoot

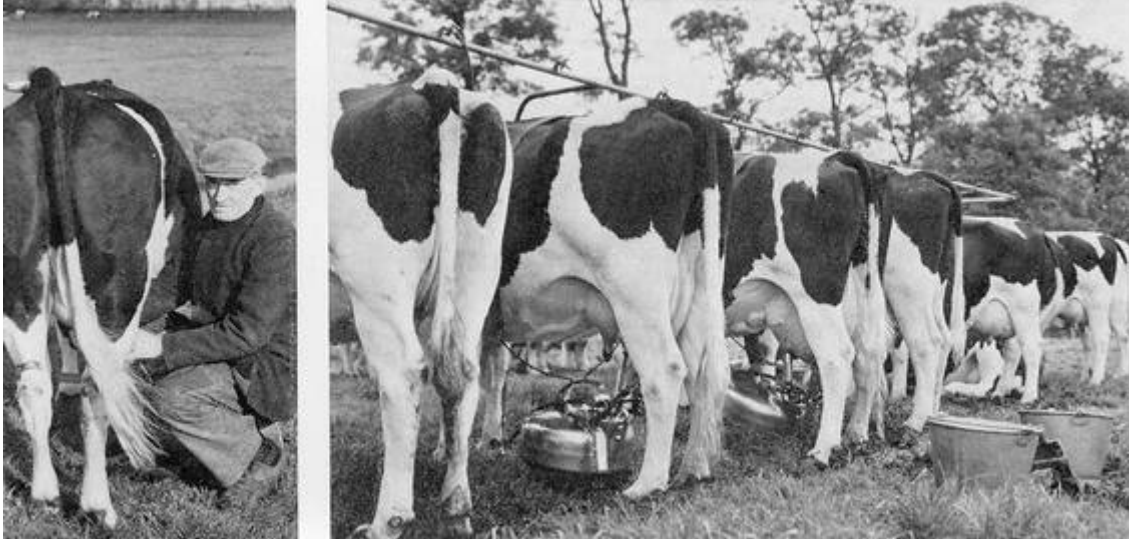

staand type melkmachine

- 52** Men besloot zo'n apparaat ter beproeving op te stellen in de fabriek te Oudeschootⁱ, die al zo vaak bereid was gevonden aan proeven mee te werken en die nu, op grond van een overeenkomst met de Bond officieel als proeffabriek ging fungeren.

In 1946 verschenen opnieuw melkmachines in Nederland. Ook vóór de oorlog waren er enkele in gebruik geweest, doch die volden toen niet zo goed. Met zulke machines werd wel reeds meer dan een kwart eeuw in Amerika gewerkt, maar in Europa wilde men er niet aan uit vrees dat machinaal melken slecht voor de koeien zou zijn en dat de kwaliteit van de melk er bepaald niet beter op zou worden. Nu een beter inzicht was verkregen in het functioneren van de melkvorming en -afgifte in de uier, vervielen de bezwaren. Ook vrij veel Friese veehouders schaften zich spoedig een melkmachine aan en binnen 25 jaar zou het handmelken nagenoeg totaal zijn verdwenen.

ⁱ Op initiatief van de FNZ was toen te Eefde al een stalen proefkarn van Van der Ploeg in werking.

hangend type melkmaschine

- 53 Er is nog even belangstelling geweest voor machinaal melken in groepsverband, het zogenaamde 'jeep'-melken, waarbij een met melkmachines uitgeruste jeep wordt gebruikt om het melken te verzorgen bij groepjes van vier tot zes veehouders, doch daaraan was slechts een kort leven beschoren. Spoedig schafte de ene boer na de andere een eigen installatie aan.

Nog in 1947 viel het belangrijke - vrijwillig genomen - besluit om voortaan alle melk naar hygiënische kwaliteit te betalen. Tevens kwam het gesprek over de mogelijkheid van bindende besluiten op gang. Eindelijk, in 1947, was het zover. In de voorjaarsvergadering van de Bond werd het onderwerp behandeld en in de najaarsvergadering viel de beslissing: een nieuw artikel 2a werd in de statuten opgenomen, het volgende behelzende: 'Tot het doel van de vereniging kan eveneens behoren het vaststellen van regelingen op het terrein van de bedrijfsleiding en het verenigingsbeleid der leden.

Bij dergelijke regelingen zal noch aansluiting bij verenigingen of instellingen, noch liquidatie of stillegging van gehele bedrijven aan de leden kunnen worden opgelegd. Voorstellen tot vaststelling van dergelijke regelingen of van wijziging van dergelijke regelingen zullen aan de leden worden toegezonden tenminste twee maanden voor de datum der ledenvergadering, waarin zij zullen worden behandeld.

Om te worden aangenomen behoeft zulk een voorstel tenminste viervijfde gedeelte van het aantal uitgebrachte stemmen.'

Iedereen wist waarom het ging: het melkprijsadvies van de Bond moest voor alle leden bindend worden en zij zouden zich ertoe moeten verplichten de grenzen van hun melkproductiegebied onderling en definitief te regelen.

Maar het vraagstuk van de concentratie van bedrijven, fusie van verenigingen en in een verder verband aansluiting bij een topcoöperatie of voortgezette coöperatie werd nadrukkelijk buiten de statutaire verplichtingen van de leden gehouden. Met dit besluit begon in feite een nieuw tijdperk in het bestaan van de Bond.

54 Dank zij deze statutenwijziging en de daarop gebaseerde besluiten is de rivaliteit tussen de verenigingen sterk verminderd, waardoor de bron van strubbelingen, die voorheen de verstandhouding tussen buurfabrieken soms zo grondig had bedorven, grotendeels is opgedroogd. Voorheen was men weinig bereid tot uitwisseling van gegevens en hield men dikwijls eventueel aangebrachte verbeteringen angstvallig voor zichzelf. Het tekort aan openheid maakte dat het in zeer vele gevallen niet mogelijk was de bedrijfsuitkomsten op objectieve wijze te vergelijken. Aan dergelijke toestanden kwam nu een einde, al wensten de meeste fabrieken hun zelfstandigheid zo lang mogelijk te behouden. Dat daarbij ook andere factoren een overwegende invloed hadden dan het rendement van de melkverwerking, behoeft nauwelijks te worden gezegd. In de loop van een halve eeuw was de positie van een plaatselijke zuivelfabriek uitgegroeid tot een algemeen dorpsbelang; zij was een gemeenschapsinstituut geworden, dat men moeilijk uit de lokale samenleving kon wegdenken.

Niet alleen maatschappelijk, maar ook uiterlijk en innerlijk kreeg nu de coöperatieve zuivelfabriek een ander aanzien. Reeds lang bouwde de afdeling Bouwkunde van de Bond fabrieken met een plat dak en deze modernisering zette zich nu met kracht door. Uit het interieur van de fabriek verdwenen de aandrijfassen, de poelies en de drijfriemen; verdwenen versleten leidingen en maakten de gewitte muren plaats voor met tegels beklede wanden. Het hout, het vertinde ijzer, de koperen onderdelen verdwenen stuk voor stuk om plaats te maken voor roestvrij stalen apparatuur. Die was weliswaar duur, maar goed bestand tegen de nogal agressieve atmosfeer van een zuivelfabriek en hygiënisch bepaald te prefereren. Het blinkende staal zou voortaan karakteriserend zijn voor de zuivelbereiding.

Maar het was niet alleen in de fabriek, dat zich grote wijzigingen voltrokken. In snel tempo veranderde de landbouw zelf ten gevolge van een geheel complex van factoren. Friesland zette met grote kracht de uitroeiing van de rundertuberculose door en kon in 1950 de vlag hijsen, toen de provincie officieel tbc-vrij kon worden verklaard. In dat jaar moest in grote delen van het land het zwaarste werk in dit opzicht nog worden aangepakt. In 1956 was geheel Nederland tbcvrij.

Nagenoeg tegelijkertijd was een vaccin ontwikkeld, waarmee mond- en klauwzeer kon worden bestreden en nadat de regering een indirecte verplichting had opgelegd om de gehele rundveestapel jaarlijks te vaccineren, ging ook deze plaag tot de geschiedenis behoren.

- 55** Een soortgelijk snel succes werd bereikt bij de runderhorzelbestrijding en toen bleef van de grote dierziekten alleen nog het besmettelijk verwerpen van het rundvee over. Ook daaraan kon binnen een beperkt aantal jaren een einde worden gemaakt, doch dit komt later in dit boekje nog ter sprake.

Een diepgaande invloed had en heeft de invoering gehad van de kunstmatige inseminatie (KI), waardoor de kwaliteit van de veestapel vooral wat het exterieur betreft, snel en belangrijk kon worden verbeterd. Weliswaar stond de fokkerij in Friesland op een hoog peil, doch een verdere verbetering was zeker mogelijk. Het in aanmerking nemen van de aanleg voor de produktie van melk met een hoog eiwitgehalte, een onderwerp dat na de oorlog als doel werd gesteld, zou zonder KI nog moeilijker zijn geweest.

Op de boerderijen voltrok zich aldus een grote serie veranderingen. Het risico van produktiedaling ten gevolge van veeziekten was nagenoeg uitgeschakeld, de fokkerij kon over de gehele linie worden verbeterd, dank zij de melkmachine vergde de melkarbeid minder tijd, de grasgroei werd bevorderd door zwaardere bemesting en tenslotte stelde de mengvoederindustrie meer en meer voedermiddelen ter beschikking, die met minder arbeid en met minder verlies betere resultaten opleverden.

- 56** Al deze factoren tezamen leidden tot een onafgebroken stijging van de melkproductie, gepaard gaande met een verdere verhoging van het vetgehalte. De gezamenlijke capaciteit van de fabriek moest in staat zijn deze aanzwellende melkstroom op te vangen en te verwerken, waarbij overigens steeds grotere hoeveelheden konden worden doorgestuurd naar de Condensfabriek.

Er kwam een nieuw melkgebied bij, voorlopig nog wel niet van grote betekenis, maar toch met beloften voor de toekomst. De Noordoostpolder werd geleidelijk bewoond en de kolonisten vroegen zich af hoe en waar hun melk zou worden verwerkt. Zij wensten geen eigen fabriek te beginnen, maar verdeelden het nieuwe melkwinningsgebied in overleg met de Friese en de Gelders-Overijsselse Zuivelbond tussen de Friese fabrieken te Oosterzee en Munnekeburen en de Gelders-Overijsselse fabrieken te Kampen.

Hiermee trad de Friese Bond voor het eerst buiten de provinciale grenzen en begon een ontwikkeling, die als voorloper kan worden beschouwd tot de later zo krachtig geworden behoefte aan concentratie.

- 57** In 1951 vormden de boeren in de NOP de melkverkoopvereniging 'Melco' (niet te verwarren met de gelijknamige fabriek te Heiloo), die een overeenkomst aanging met de fabrieken te Munnekeburen, Oosterzee en Blokzijl. Weer twee jaar later vormden deze vier, dus de drie fabrieken en Melco samen, de vereniging Novac, die de drie fabrieken ging exploiteren en waarvan de NOP-boeren rechtstreeks lid werden. Een klein geheugensteuntje: het woord Novac is gevormd uit de beginletters van 'Nieuw en Oud Voor Agrarische Concentratie'.

Voor het eerst krijgt concentratie een concrete betekenis. Afgezien van de vereniging te Leeuwarden, die gedurende korte tijd twee consumptiemelkbedrijven exploiteerde (Leeuwarden en Jelsum), was Novac de eerste en gedurende verscheidene jaren de enige vereniging met een voor die tijd zeer groot melkwinningsgebied en een drietal fabrieken in exploitatie.

Inmiddels kwam er meer eenheid in de bedrijfspolitiek van de leden. Met ingang van het boekjaar 1949/1950 verplichtten de fabrieken zich om ten hoogste de door of namens het bestuur geadviseerde tweewekelijkse melkprijsvoorschotten te betalen, om een overeengekomen maximum aantal nabetalingen te verrichten en om de nevenprodukten tegen adviesprijzen te leveren. De door de Bond ontworpen model-statuten werden door de grote meerderheid van de leden gevolgd, waardoor onder andere de exploitatie van de fabrieken beter vergelijkbaar werd.

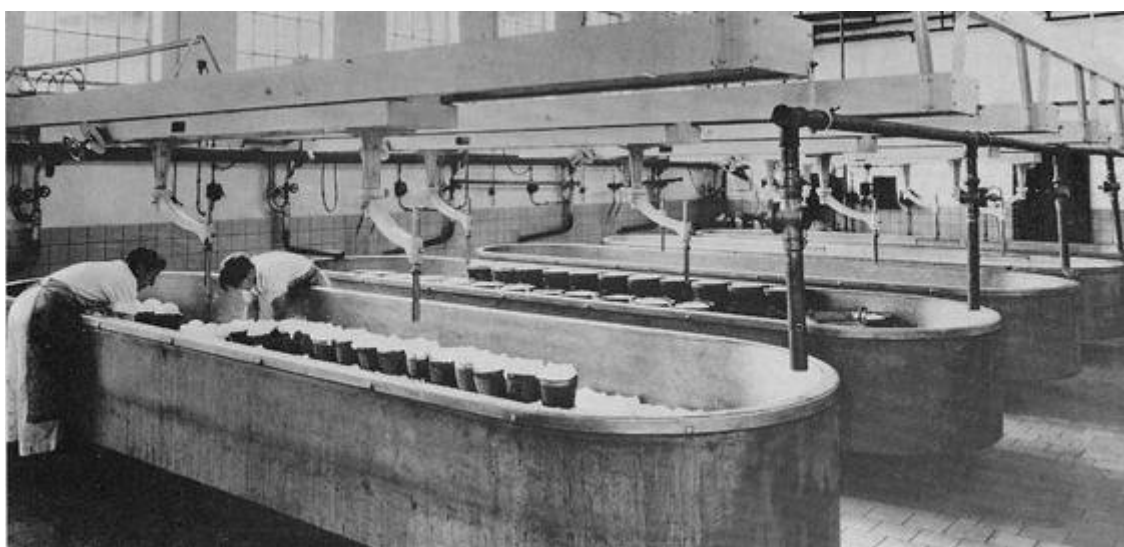
58 De Bond had echter nog geheel andere pijlen op zijn boog. In 1946 werd de bedrijfsadviseur Ir. B. W. Berenschot, die kort daarna het bureau zou stichten dat zijn naam draagt, door de secretaris uitgenodigd voor de bijeenkomsten van de directeuren de begrippen arbeidseconomie en bedrijfsorganisatie in te leiden. Nieuwe begrippen in die tijd, die in de daarop volgende jaren meer en meer de aandacht zouden gaan trekken en die een zeer grote invloed hebben gehad op de verdere ontwikkeling van de Friese zuivelcoöperatie. Zoals in zovele gevallen was het ook hier de Bond, die het initiatief nam om de sleutel te vinden tot de toekomst.

In het bijzonder de kaasbereiding vroeg de volle aandacht. In Duitsland waren de eerste constructies aan de markt gekomen van een nieuw type apparatuur, die men 'Kásefertiger' noemde. De technici van de Bond stelden zich op de hoogte, waarbij het aanvankelijk nog een oriënterend onderzoek betrof. Dat inderdaad de kaasbereidingstechniek zou gaan veranderen was duidelijk.

De lange, lage kaasbakken met een inhoud van 4.200 liter, later door verlenging van de bak opgevoerd tot 6.000 liter, waren uit een oogpunt van ratione

kaastanks

Kaasmakerij

le arbeidsprestatie feitelijk uit de tijd. De bewerking kostte teveel arbeidsuren, het over de bak gebogen staan bij het stoppen van de kaasvaten was te zwaar en de arbeid werd te duur om niet uiterst zuinig te worden met de uren. Er moest dus een nieuwe methode worden gevonden.

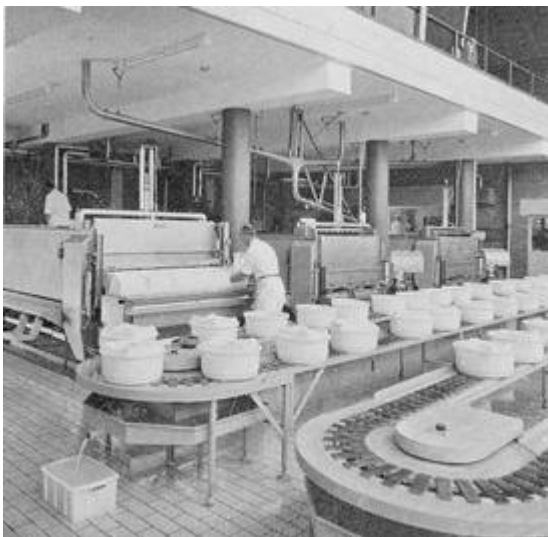

het stoppen van de wrongel

59 De dringende noodzaak van het vermijden van overbodige handelingen (bijvoorbeeld het onnodig afleggen van grote loopafstanden door het ondoelmatig opstellen van apparatuur en het onjuist kiezen van de grootte van lokalen en de ligging daarvan ten opzichte van elkaar) en het logischer in elkaar passen van de verschillende onderdelen van het melkverwerkingsproces bracht om te beginnen de tijdstudie en de looplijnenstudie in de belangstelling. Door analyse van de verschillende handelingen en bewerkingen werd ontdekt hoeveel arbeid kon worden bespaard. Dit kwam tot uitdrukking in de toepassing van het planbord. Aanvankelijk werd het planbord alleen gebruikt in de kaasmakerij, later ook in andere afdelingen. Het begrip arbeidsproductiviteit kwam aldus in het centrum van de belangstelling te staan. De bedrijfsleiding en het betrokken afdelingspersoneel hebben de invoering van plannings - uiteraard zijn ook andere fabrieksafdelingen gevolgd - als positief ervaren.

- 60 Voor de bedrijfsleiding was het planbord een 'gereedschap' om beter gericht en meer uniform te kunnen werken en om te controleren of het productieproces verliep zoals het was voorbereid. Het uitvoerende personeel wist precies welke werkzaamheden er de volgende dag van hen werden verwacht.

Alhoewel een verbetering, betekende dit toch geen principiële wijziging van de methode van kaasbereiding. Ook dit onderwerp werd bijgevolg tegelijkertijd in studie genomen, daarbij uitgaande van de bovengenoemde ontwikkeling in de richting van de 'Kásefertiger'.

huidige kaasmakerij

het stoppen van de wrongel

Zowel in Friesland als elders en in het buitenland ontbrak het niet aan nieuwe ideeën en constructies, maar er was nog geen methode ontwikkeld waarop men in Friesland vertrouwen kon stellen.

De Bond heeft zich met zijn staf op voortvarende wijze met deze zaak beziggehouden. De grondgedachte van de nieuwe werkwijze ligt in het aanbrengen van een scheiding tussen de bereiding van de wrongel en de afzetting daarvan tot een homogene laag. Naast de tank waarin de melk wordt gestremd en bewerkt, komt een draineerbak, die een verdere mechanisatie van het vormen van de kaas mogelijk maakt.

Om tot een eigen werkwijze te komen stelde de Bond in 1957 een werkgroep in, die samenwerkte met de Machinefabriek Bijlenga. In regeringskringen hechtte men aan dit project zoveel waarde, dat een krediet van circa f 175.000,- beschikbaar werd gesteld uit het Marshall-fonds, waarmee na de oorlog vele herstelwerkzaamheden waren gefinancierd. Er kwam toen in 1958 een nieuwe Commissie Mechanisatie Kaasbereiding, die de gehele verdere ontwikkeling heeft begeleid.

De apparatuur die daarvan het gevolg is geweest, leverde besparingen op arbeid en op ruimte en beperkte de verliezen aan wei en wrongel. In vrij hoog tempo heeft de Friese oplossing van het gestelde probleem tussen 1958 en 1970 nagenoeg de gehele Nederlandse kaasindustrie veroverd. Zonder andere systemen tekort te doen mag worden geconstateerd dat de in Friesland ontwikkelde apparatuur in elk geval in ons land maar ook ver daarbuiten het pleit heeft gewonnen.

- 61 In de grond van de zaak was het niet slechts een technische vooruitgang, maar vooral het gevolg van het dieper doordringen in de problemen van de melkverwerking, waarbij evenzeer de mens als de machine in beschouwing dient te worden genomen. Veel meer dan vroeger werd nu het nuttig effect van de arbeid in aanmerking genomen bij vernieuwing of wijziging van de inrichting van de zuivelfabrieken. Ook vroeger hadden deze aspecten van de zuivelarbeid de aandacht gehad, maar nooit was het accent er zo sterk op gelegd als nu. Dit werd de taak van de inmiddels opgerichte afdeling Arbeidseconomie - later omgedoopt in afdeling Bedrijfsorganisatie - die elk onderdeel van het produktieproces in studie nam. In de gehele Nederlandse coöperatieve zuivelindustrie was het streven ontstaan naar hetgeen men spoedig zou noemen 'de procesbeheersing', dat wil zeggen het beheersen van elk onderdeel van het produktieproces.

geprogrammeerde kaasmakerij

Vroeger werd sterk vertrouwd op de vakkennis van de zuivelbewerker. Het werken berustte in belangrijke opzichten op zijn experimenteel verworven kennis. Thans worden de zaken wetenschappelijker aangepakt, waarvan de resultaten niet zijn uitgebleven. Alle onderdelen van de 'melkweg', waaronder te verstaan de weg die de melk moet afleggen van de winning op de boerderij tot aan de aflevering van de produkten aan de consument, krijgen bij dit streven de volle aandacht en wel aandacht in hun onderling verband.

In de kaasfabriek sloot zich aldus bij de nieuwe wrongelbereiding de wijze van stoppen aan, het persen, het pekelen en het opslaan van de kaas, de korstbehandeling, de verpakking en de bewaring in centrale pakhuizen. Bij elk afzonderlijk traject had de Bond zijn taak. De fabrieksruimte moest anders worden ingedeeld en de loop van de produktén door het fabrieksgebouw zo worden ontworpen dat met een minimum aan menselijke arbeid kon worden volstaan. Daarentegen konden andere afdelingen van de fabriek worden verkleind of zelfs opgeheven, ten eerste door het verwerken van ondermelk en wei in poedertorens of door de CCF, waarnaast vrijwel alle fabrieken - uiteraard met uitzondering van de melkinrichting te Leeuwarden - hun consumptiemelkaangelegenheden overdroegen aan de Centrale Melkinrichting van de Frico.

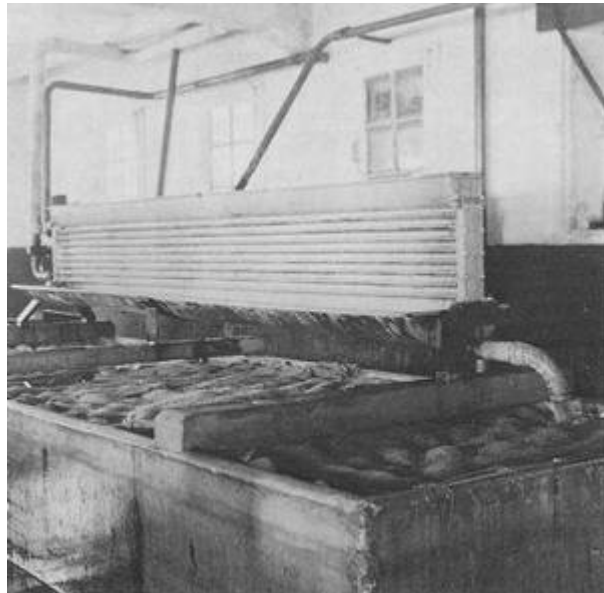

Boven: moderne pekellokaal

onder: pekelbak met koeler.

- 62 Deze was reeds in 1937 gevestigd in het gebouwencomplex van de oude zuivel-fabriek te Warga. Daar is later een centrale botermakerij bijgekomen, zodat ook vele fabrieken de boterbereiding naar een centraal punt konden afstoten.

Belangrijk is dat de nieuwe kaastech-niek gepaard ging met een vermindering van de hoeveelheid afvalwater en van een minder zware belasting van dit water met organische stoffen. Dientengevolge werd het met relatief geringe uitgaven mogelijk een vermindering te bereiken van de vervuiling van openbare wateren. Het is vooral na 1960 dat dit onderdeel van het produktieproces midden in de belangstelling kwam te staan.

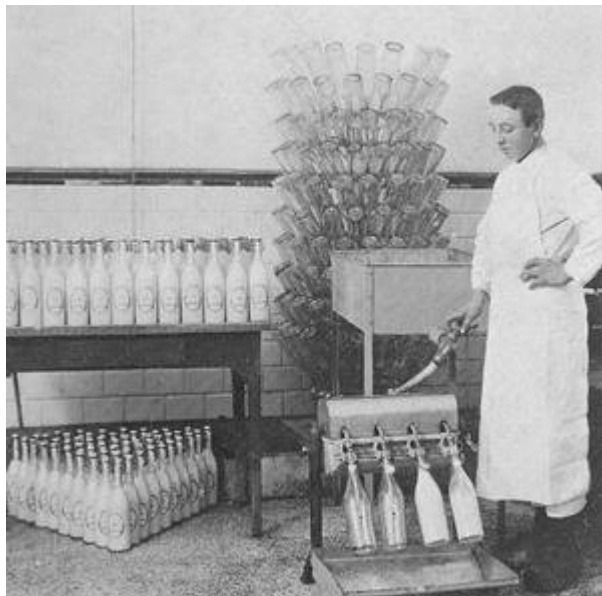
Voor de behandeling van al deze verschillende aspecten van de zuivelindustrie werken de afdelingen van de Bond samen. Hier vindt enerzijds een taakverdeling, anderzijds een integratie van werkzaamheden plaats, waarbij niet één schakel kan worden gemist. Het bouwen of verbouwen van fabrieken is niet los te zien van de ligging van het bedrijf en van de keuze van zuivelapparatuur. Ten nauwste houdt met beide factoren de organisatie van de aanvoer en van de ontvangst van de melk verband. De toepassing van de koeltechniek heeft het aantal rendabele uren vergroot en tevens de bedrijfsrisico's verkleind. Het werken op zondag is op enkele onderdelen na niet meer noodzakelijk. Op de melkontvangst werd de monsterneming geautomatiseerd, wat een vereenvoudiging van de controle mogelijk maakte. Die controle verdeelt zich over een aantal punten van administratieve, technische en chemisch-bacteriologische aard.

boven: moderne melkinrichting

onder: melkinrichting uit de beginjaren

63 Tenslotte zijn er de bondskeuringen, die de proef op de som moeten leveren en die men eveneens als een controle zou kunnen beschouwen op het eindresultaat van het werk van de fabriek. Voeg daarbij nog de taak van de afdelingen die de zuivelwaarde berekenen en het prijsadvies opstellen, die belast zijn met de gemeenschappelijke aankoop van bedrijfsbenodigdheden en het aanschaffen van apparatuur, voeg er ook nog bij het overleg over de lonen binnen het bondskader en men heeft een schetsmatig beeld van het complex van belangen, dat door de Bond in opdracht en ten behoeve van zijn leden wordt behartigd. Indrukwekkend genoeg en toch blijkt dit alles op den duur nog niet het laatste woord te zijn in de ontwikkeling van de Friese zuivelindustrie. Deze gaat namelijk in de richting van een integratie van de functies van de Bond en van de topcoöperaties met de fabrieken.

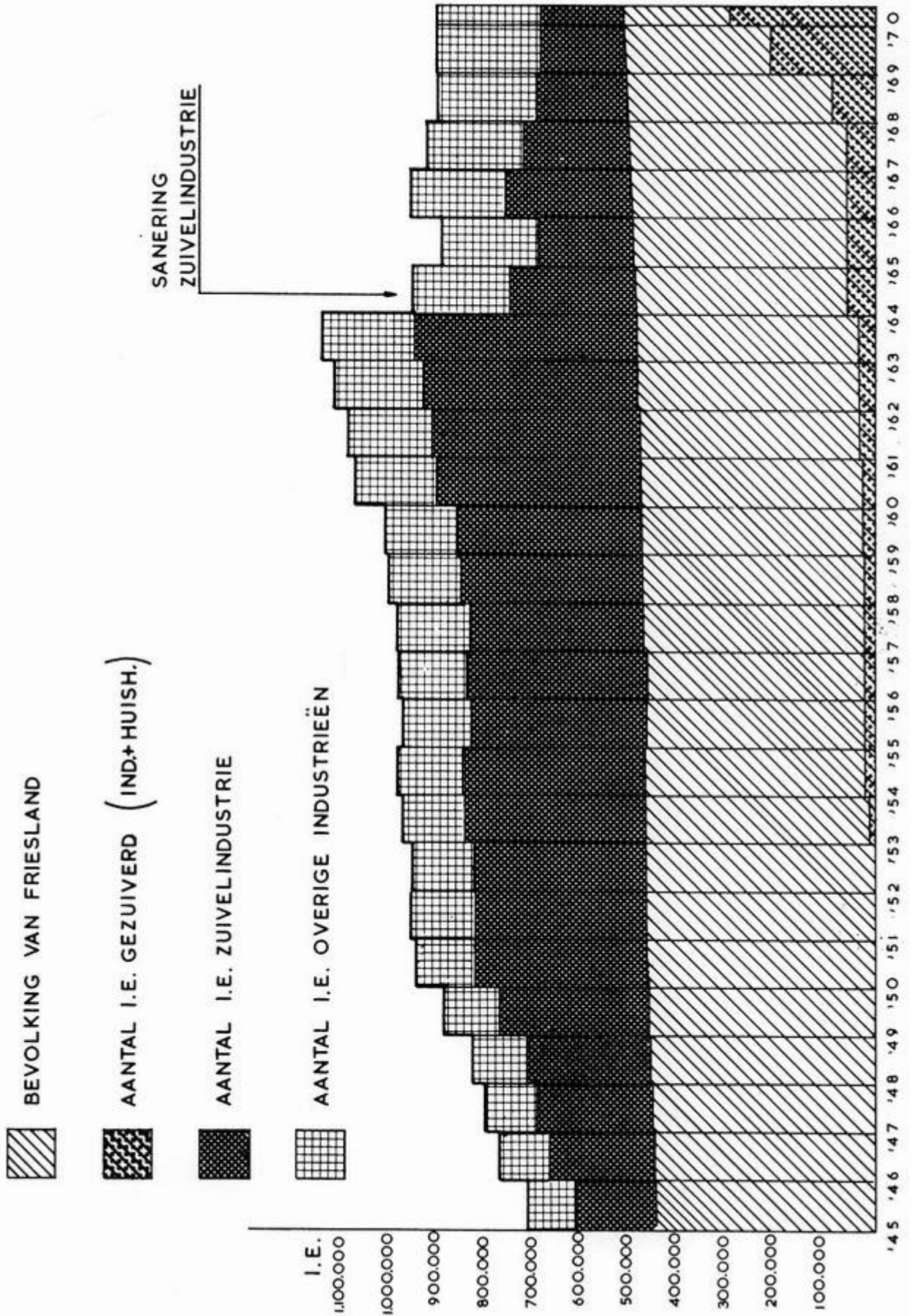

Een eerste symptoom van die ontwikkelingsrichting zou men kunnen zien in de benoeming van een gemeenschappelijke president-directeur door Condensfabriek en Frico. Dit gebeurde toen de beide directeuren van deze twee topcoöperaties, S. Hepkema en

S. Nijholt, beide in 1951 met pensioen gingen. In de benoeming van een gemeenschappelijke president-directeur meende men een voorbode te zien van een nauwere samenwerking, maar die verwachting is tot op heden nog onvoldoende uitgekomen.

De positie van de coöperatieve zuivelindustrie onderging een versterking doordat de coöperatieve industrie door bemiddeling van de CCF in 1955 een aantal fabrieken van de Lijmpf overnam. Mede daardoor steeg het coöperatief aandeel van de verwerking van de Friese melk tot circa 85 %.

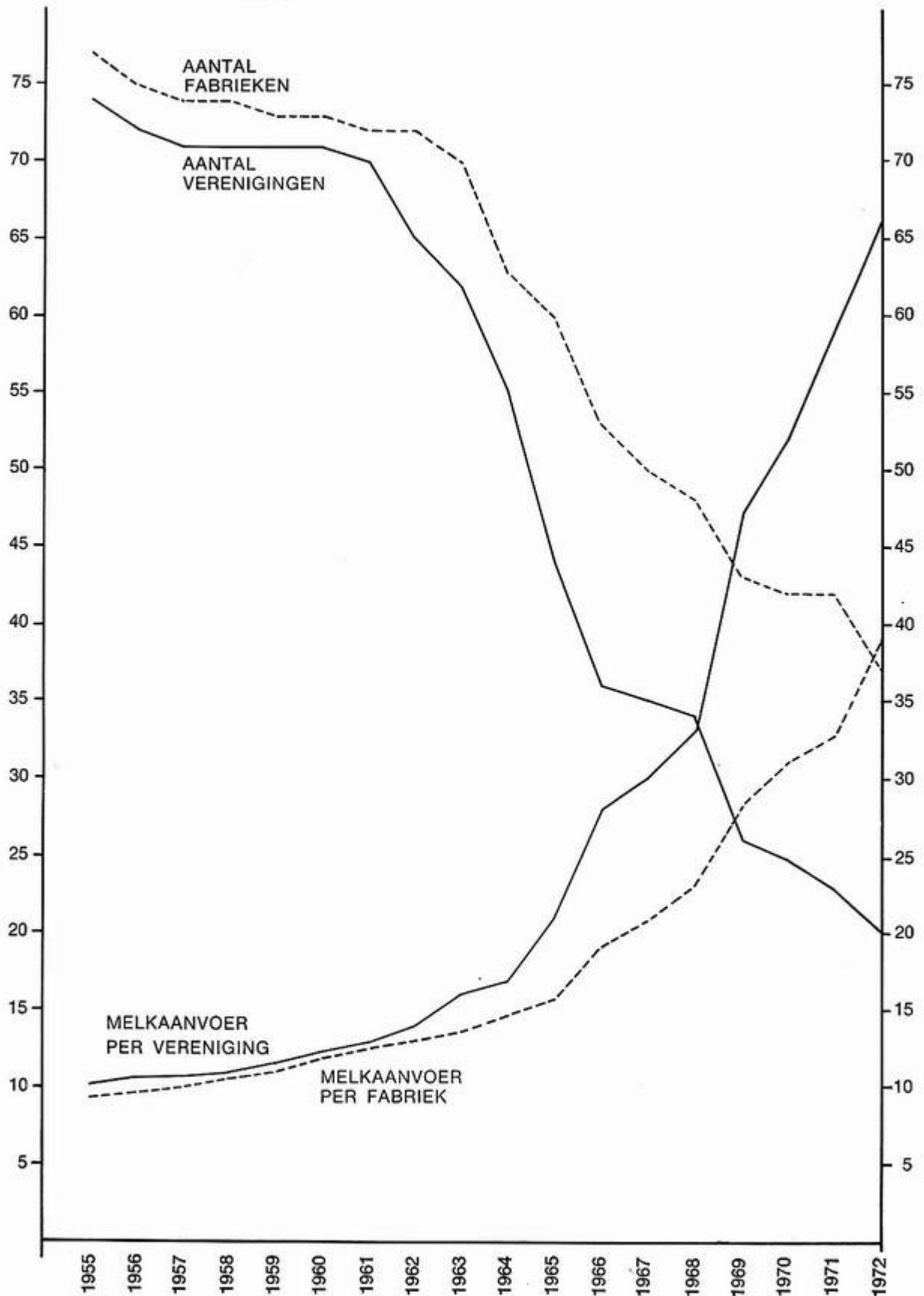
VERVUILINGSEENHEDEN

aantal fabrieken/
verenigingen

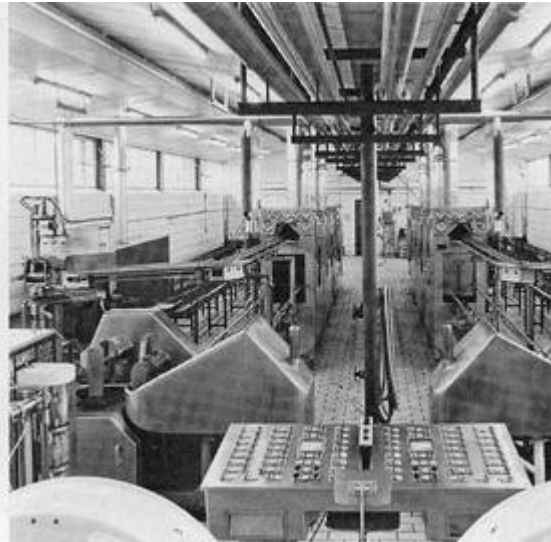
*Verloop van het aantal verenigingen en fa-
brieken en van de melkaanvoer per een-
heid.*

melkaanvoer
in miljoen
kg per jaar

S. Nijholt, oud-directeur Frico

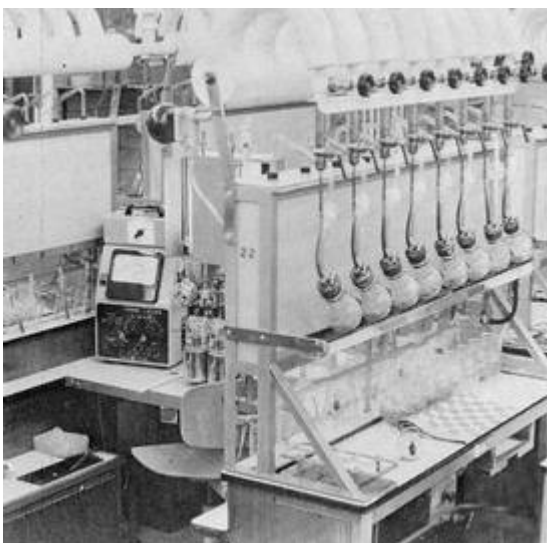

moderne melkontvangst

- 66 Enkele fabrieken konden worden gesloten, maar in dat jaar telde de Bond toch nog steeds 74 verenigingen, waarvan de Novac drie fabrieken exploiteerde en 'De lendracht' (tijdelijk) twee. In grote trekken was de toestand dus nog maar weinig verschillend van die van 1945, doch de gedachte van concentratie kwam steeds meer in de belangstelling.

Dit werd veroorzaakt door een geheel complex van omstandigheden zoals de snel stijgende melkaanvoer, de verbetering van het melktransport, de verwachting dat in de verwerkingstechniek belangrijke veranderingen zouden komen, de noodzaak om de arbeidsproductiviteit zo snel op te voeren dat de stijging van het loonpeil zoveel mogelijk kon worden bijgehouden en tenslotte - wat misschien wel doorslaggevend is geweest - het feit dat men in grotere begrippen ging denken. Steeds meer veehouders gingen beseffen dat het oude 'ouderwets' was geworden.

In de kringvergaderingen van 1955 werd unaniem een conclusie aanvaard, waarin wordt gezegd dat belangrijke investeringen in de fabrieken verantwoord moeten zijn en dat de besturen zich bij het bepalen van hun investeringsbeleid moeten afvragen welk perspectief er zou zijn in geval van combinatie met buurfabrieken.

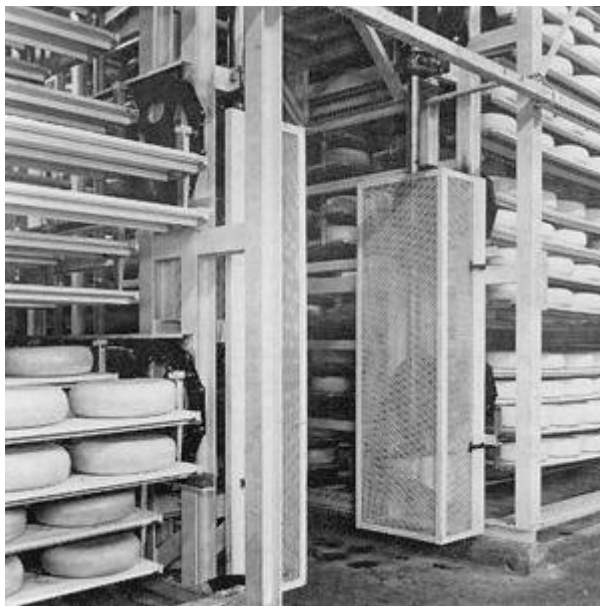

de start van het eiwitonderzoek

automatisering van de eiwitbepaling

- 67 Hierbij dient de Bond, aldus bovengenoemde uitspraak, voorlichting te geven, maar hij moet zich beperken tot het uitbrengen van adviezen. De beslissing moet bij de fabrieken blijven. Deze gedragslijn is sindsdien zoveel mogelijk gevolgd en mede daardoor is thans (eind 1972) het aantal verenigingen, aangesloten bij de Bond, verminderd tot 22.

kaasopslag

Een ander onderwerp was inmiddels op de voorgrond getreden. Bij de waardeering van de samenstellende delen van de melk werd het steeds duidelijker dat het melkvet in verhouding tot het eiwit te hoog werd aangeslagen. Uit een oogpunt van voedingswaarde is eiwit zeker zo belangrijk als vet en het was dus een onjuist uitgangspunt dat men de waarde van de melk alleen op het vetgehalte baseerde.

- 68 Dit geschiedde al tientallen jaren omdat melk in vetgehalte kan variëren en dit gehalte bovendien gemakkelijk te bepalen is. De variaties in eiwit zijn kleiner en de bepaling van het gehalte was indertijd veel te bewerkelijk. Daaraan kwam een einde toen van bondswegen een eigen methode werd ontwikkeld voor de eiwitbepaling van grote series melkmonsters. De bedoeling daarvan was en is een billijker verdeling van het melkgeld te verkrijgen.

Ook voor doelbewuste fokkerij heeft dit onderzoek grote betekenis, zoals blijkt uit de dissertatie van Dr. R. D. Politiek, die in opdracht van Stamboek en Bond de vereiste studie had verricht. Op 10 mei 1957 werd in het gebouw van de Stremselfabriek een eiwitlaboratorium geopend, dat aanvankelijk de bepalingen verrichtte volgens de stoomdestillatie-methode. Enkele jaren later kwam de verbeterde colorimetrische methode ter beschikking, hetgeen samenviel met het in gebruik nemen van een geheel nieuw laboratorium, dat is gehuisvest in het nieuwe bondsgebouw.

het Bondskantoor tot 1960

Aan de Stationsweg / Baljeestraat

.....een belangrijke plaats in het leven van de Friesche hoofdstad.....

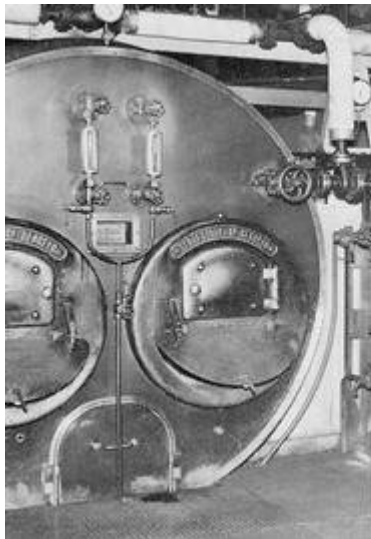
- 69 Als op basis van dit werk de fokrichting zodanig kan worden beïnvloed dat het eiwitgehalte met enkele honderdsten van een procent stijgt, is dat al ruimschoots voldoende om de kosten te dekken. Bovendien is een grondslag verkregen voor een juistere melkgeldberekening, wat van des te meer betekenis is nu de relatieve waarde van het eiwit steeds hoger wordt aangeslagen.

Andere onderzoeken op chemisch en bacteriologisch terrein worden verricht in een afzonderlijk laboratorium, waarbij wordt samengewerkt met de Gezondheidsdienst voor Dieren (voorheen Gezondheidsdienst voor Vee). Deze dienst heeft niet genoeg te waarden werk voor de Friese veehouderij gedaan, welk werk werd bekroond met de volledige overwinning van het besmettelijk verwerpen. Toen deze saneringsactie in 1956 over de gehele linie werd ingezet, bedroeg het percentage besmette bedrijven in Friesland niet minder dan 36. Bij het begin van het weideseizoen 1963 was dit percentage tot nul gedaald. Officieel is Friesland abortus-vrij sinds 20 mei 1966.

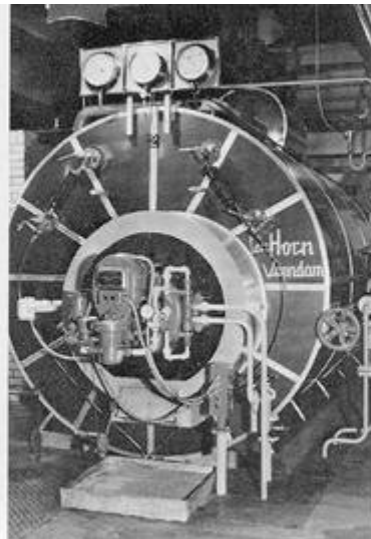
- 70 Met alle werkzaamheden was de behuizing van de Bond langzamerhand onvoldoende geworden. In 1958 wordt dan besloten tot de bouw van een nieuw bondskantoor, waarin alle diensten behalve het laatstgenoemde laboratorium en het magazijn van de afdeling Aankoop ondergebracht konden worden. Daarbij bleef ruimte over voor een geheel nieuwe activiteit, die men in een bepaald opzicht kan omschrijven als een praktische bevordering van de 'public relations' van de coöperatieve zuivelindustrie. Aan de voorzijde van het pand aan de Stationsweg werd een restaurant ingericht. Dit restaurant heeft onder de naam 'Onder de Luifel' snel een belangrijke plaats in het leven van de Friese hoofdstad ingenomen. Zijn keuken en snelheid van bediening zijn vermaard en de prijslijst bewijst dat het gebruik van roomboter in de keuken geen aanleiding behoeft te zijn tot het berekenen van hoge prijzen.

Niet alleen de Bond, ook de fabrieken bleven voortdurend bezig zich beter voor hun taak toe te rusten. In de fabrieken kwam dit tot uiting door een hoog tempo van vernieuwing en van jaar tot jaar blijkt de afdeling Werktuigbouwkunde van de Bond zich er over te verbazen dat de investeringen nog steeds groter worden. Na de oorlog had men aanvankelijk gedacht te moeten voldoen aan een zekere 'inhaalvraag', dus aan uitgaven nodig om de door de oorlog veroorzaakte achterstand te kunnen bijwerken.

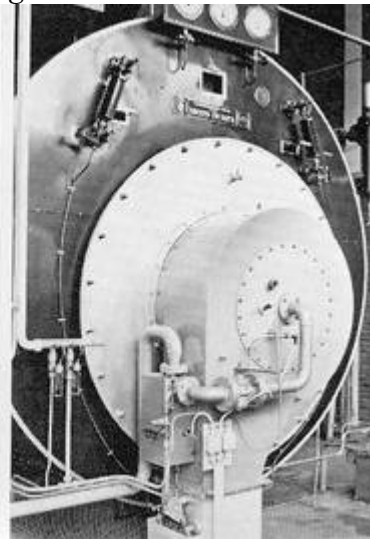
kolen.....

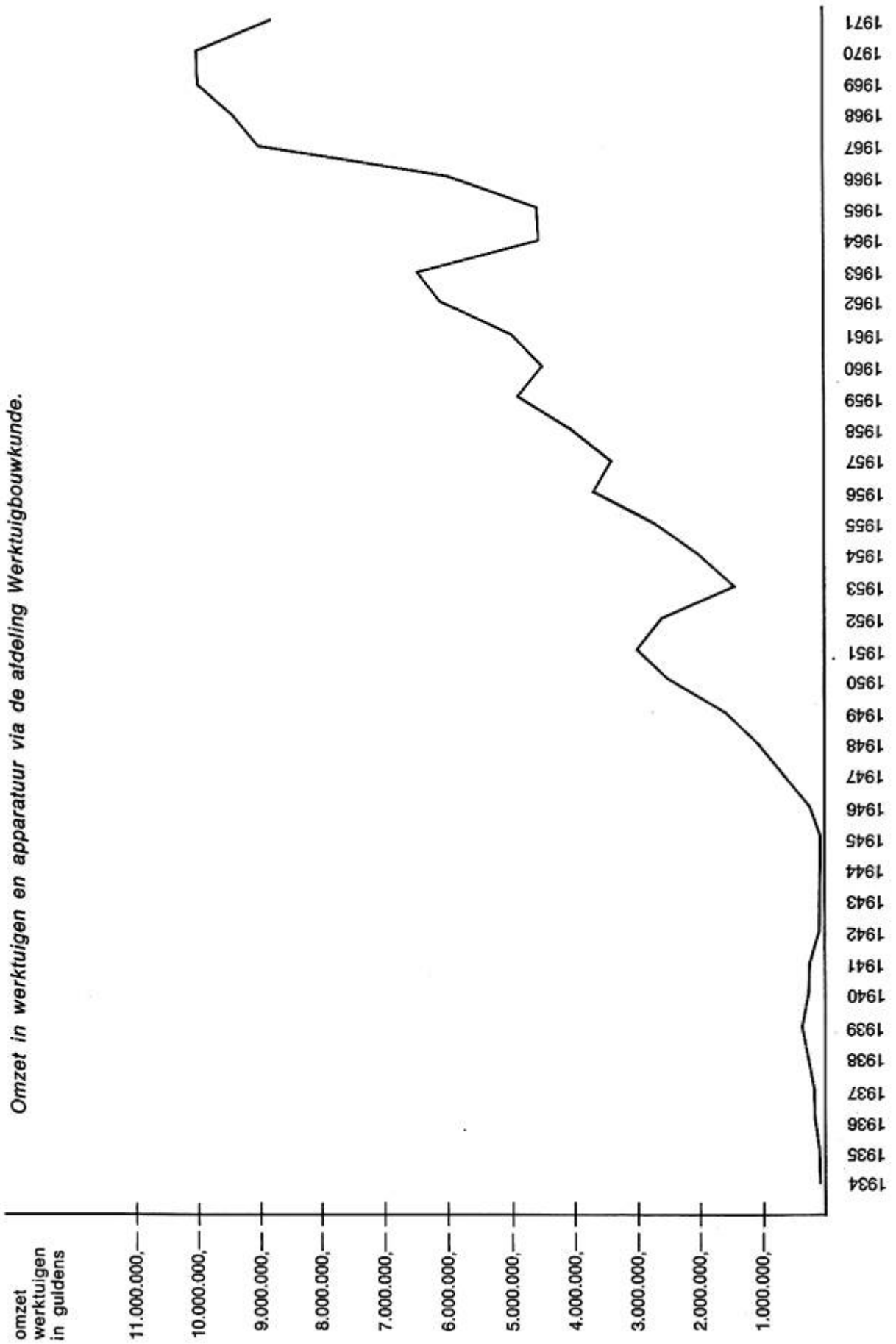
olie.....

gas.....

Omzet in werktuigen en apparatuur via de afdeling Werktuigbouwkunde.

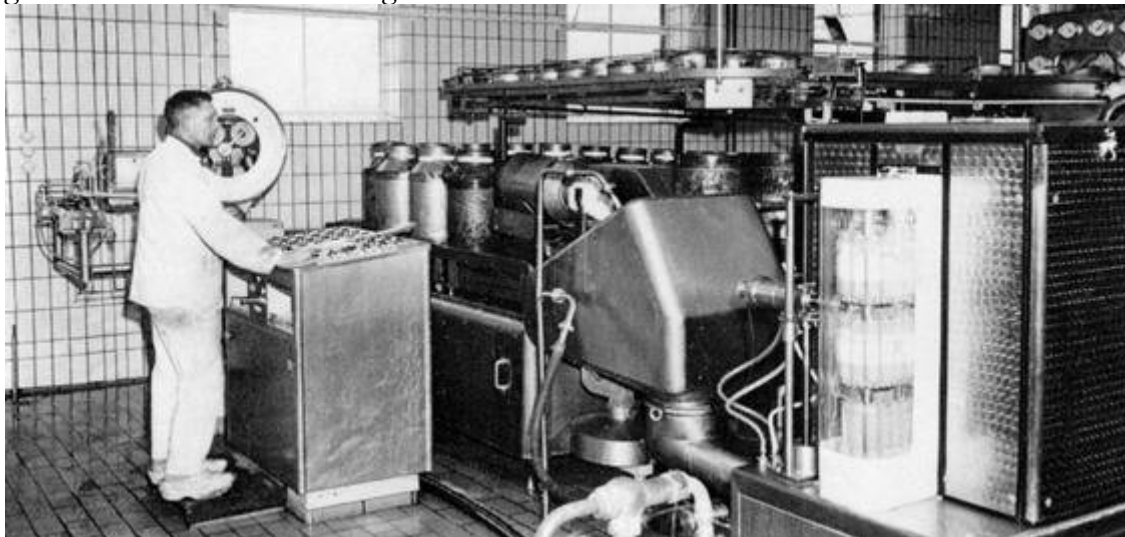

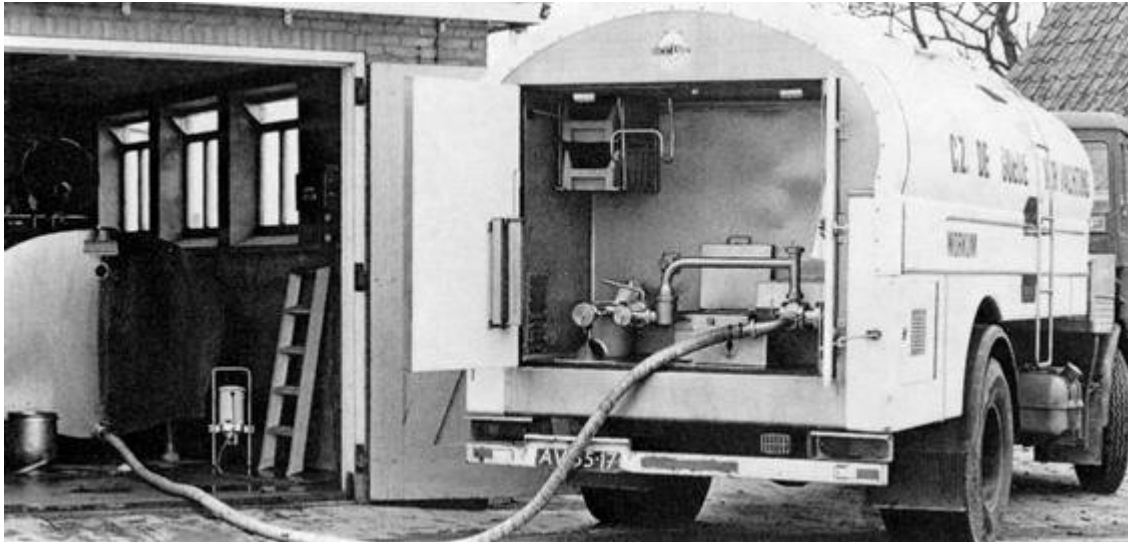
Als de fabrieken gezamenlijk in een boekjaar voor f 2 miljoen aan nieuwe apparatuur bestelden, leek dat een geweldige som en telkens werd verwacht dat er een zekere verzadiging zou optreden. Maar het tegendeel was het geval. Elk jaar was er meer geld nodig, zowel voor gebouwen als machines. De overgang van steenkool op stookolie, waarmee het energieverbruik van de fabriek en de arbeidseconomie samenhangen, heeft daarbij een grote rol gespeeld. Zo leidde de ene investering de andere in. Inmiddels maakte stookolie alweer plaats voor aardgas, hetgeen demonstreert dat het in een tijd van snelle technische veranderingen noodzakelijk is snel af te schrijven. De overgang op aardgas levert niet alleen besparing op arbeid en ruimte, maar draagt ook bij tot vermindering van de luchtvervuiling.

Zeer belangrijke resultaten zijn bereikt bij de modernisering van de melkontvangst. Vroeger vereiste het ontvangen van de melkbussen, het nemen van de monsters, het registreren van de gewichten en het doen circuleren van de bussen, zeer veel arbeid. Thans is dat alles zeer ver geautomatiseerd, waaruit een geweldige arbeidsbesparing is voortgevloeid.

- 72 In de latere jaren begon zich een nieuwe ontwikkeling af te tekenen bij het ophalen van de melk naar Amerikaans en Zweeds voorbeeld. De melk wordt dan op de boerderij in gekoelde tanks bewaard, totdat een tankwagen de melk komt overnemen. In een polderland met talloze smalle wegen, vele sloten, nauwe toegangen tot de erven, een slappe bodem en vaak zwakke bruggetjes, kan men niet klakkeloos de methode van werken volgen van landen met een veel solidere bodem. Er zijn echter zo vele voordelen aan tankmelken verbonden, dat steeds meer veehouders ertoe overgaan. Dit hangt ook samen met de inkrimping van het aantal boerderijen, gepaard gaande met grotere melkveestapels. Het tankmelken heeft een bijzondere betekenis bij het tot stand brengen van een 'koelketen' van de boerderij tot en met de fabriek. In dit opzicht heeft het 'stalen tijdvak' ook zijn stempel op de boerderij gedrukt.

gemechaniseerde melkontvangst

boerderijtank en rijdende melkontvangst

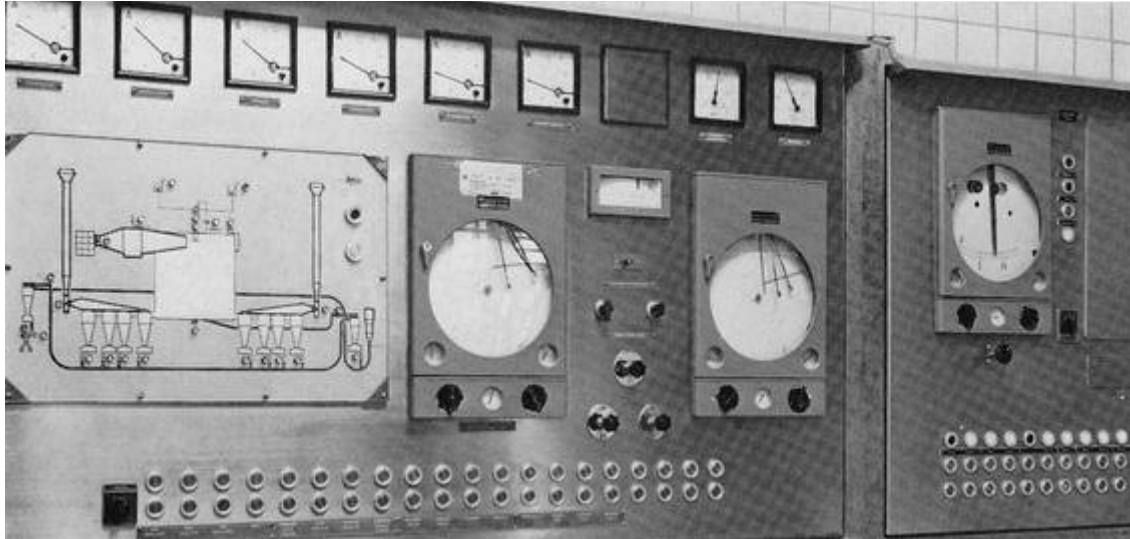
73 het tijdvak van de gedaante verwisseling 1960 – 1972

Het zal duidelijk zijn dat het jaar 1960 geenszins een scherpe scheiding betekende tussen de voorafgaande jaren en die welke zouden volgen. De veranderingen die zich reeds hadden aangekondigd, ontwikkelden zich in dezelfde richting verder. Toch mag de dag waarop de Bond zijn nieuwe kantoorgebouw officieel in gebruik nam, 23 november 1960, niet alleen een historische, maar ook een symbolische datum worden genoemd. Tot het eind van de jaren vijftig was de structuur van de Friese zuivelcoöperatie immers nagenoeg onveranderd gebleven en hadden de vernieuwingen in hoofdzaak betrekking gehad op de modernisering van de melkverwerkingsapparatuur. Staal verving hout, stookolie verving steenkool, auto en tractor vervingen paard. Overigens was er nog geen verandering van betekenis in de opbouw van de Bond. Aan het eind van 1960 had deze 71 leden, waarvan alleen de Novac meer dan één fabriek in exploitatie had. Maar, zo wordt opgemerkt in het jaarverslag van 1961, onder de leden 'blijkt een toenemende bereidheid te zijn tot het afstaan van plaatselijke autonomie ten behoeve van een groter geheel.'

Zowel rondom Heerenveen als in het noorden van de provincie begonnen zich groeperingen af te tekenen, doch elders vonden voorzichtige peilingen in deze richting geen weerklank of stuitten zij op volstrekte afwijzing.

Niettemin ging het onweerstaanbaar in de richting van grotere bedrijfseenheden. Dat wil zeggen: grotere fabrieken met een belangrijk grotere melkaanvoer. In 1962 hield de secretaris een inleiding, getiteld 'Bouwen aan de toekomst', waarin de uitkomsten van een bondsstudie aan de leden werden voorgelegd over de rentabiliteit van fabrieken van uiteenlopende capaciteit. De uitkomst daarvan was dat grote fabrieken niet alleen lagere kosten per kilogram melk kennen, maar ook dat zij zullen leiden tot versnelde fusie en daarmee tot het verdwijnen van een groot aantal onderlinge grenzen.

- 74** De melk, waarover zo'n vereniging beschikt, kan op een meer rationele wijze naar de fabrieken worden gebracht en de verwerkingsapparatuur werkt bij grotere capaciteiten belangrijk voordeliger.

schakel- en controlepaneel melkpoeder-installatie

Wil men een programma voor capaciteitsvergroting in studie nemen, dan dient daarbij tegelijkertijd een investeringsplan te worden opgezet, waarbij men zich losmaakt van het traditionele, om zoveel mogelijk met een geheel nieuwe aanpak te gaan beginnen. Als de tijd dat eist, moeten de bakens worden verzet.

Met deze studie was de Bond de tijd vooruit, of beter gezegd onderkende hij vroegtijdig de richting waarin de ontwikkeling zich bewoog, want op het moment dat deze inleiding werd gehouden, waren er nog vrijwel geen fabrieken met een melkaanvoer van meer dan 25 miljoen kg. De bondsberekeningen toonden echter aan dat bij de perspectieven, zoals die bestonden in het begin van de jaren zestig, de laagste kosten werden bereikt bij fabrieken, die zestig en meer miljoen kg melk verwerkten. Het leek een vrijwel onbereikbaar toekomstbeeld, maar hoe snel zou dit binnen gezichtsbereik komen!

Van de verschillende factoren die hiertoe een stimulans hebben geleverd, valt in de eerste plaats te noemen de invoering van de vijfdaagse werkweek. Deze maakte het noodzakelijk de melkproductie van een gehele week in slechts vijf dagen te verwerken, hetgeen onder andere met zich meebracht dat de opslagcapaciteit aan de fabriek sterk moest worden vergroot. Deze capaciteit moest, zo bleek spoedig, een volume hebben van tenminste 2½ maal de dagontvangst. De hiervoor vereiste gelijktijdige vergroting van de koelcapaciteit was een feit van betekenis op zichzelf.

De bereiding van verstuiwingspoeder maakte het mogelijk de capaciteit van de kaasmakerij binnen bepaalde grenzen te houden. Die poederinstallaties konden ook dienstbaar worden, gemaakt aan het drogen van wei, wat bedrijfseconomisch een voordeel was en bovendien zeer gewenst uit een oogpunt van milieuhygiëne. Overigens nam de CCF steeds grotere hoeveelheden melk en wei over.

- 75 De reeds genoemde centrale melkinrichting van de Frico te Warga bood de gelegenheid om *de* consumptiemelkvoorziening van de lokale fabrieken te laten vervallen. Daarop aansluitend kwam eveneens te Warga een centrale botermakerij. Beide bedrijven werden aan het eind van de jaren zestig in nieuwe gebouwencomplexen ondergebracht.

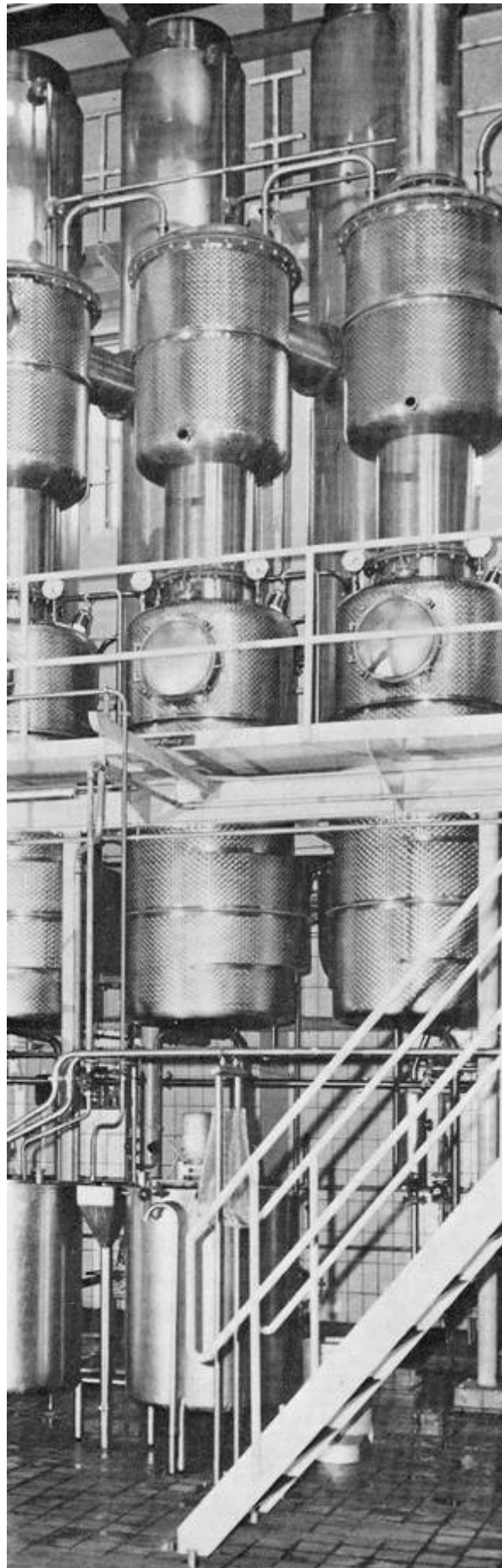
Hierbij kan worden vermeld dat de Frico ook voor niet-deelgenoten haar diensten op het gebied van de consumptiemelkvoorziening ter beschikking stelt. Inmiddels is ter plaatse een vrieshuis gebouwd, zodat boterbereiding en boter- en roombewaring rechtstreeks op elkaar kunnen worden aangesloten.

Mede dank zij het werk van de Commissie Mechanisatie Kaasbereiding was de apparatuur in samenwerking met machinefabriek Bijlenga thans zover geperfectioneerd dat steeds meer fabrieken erop over schakelden. Dit geldt trouwens voor geheel Nederland. Ook in het buitenland zijn vele installaties van dit type geplaatst.

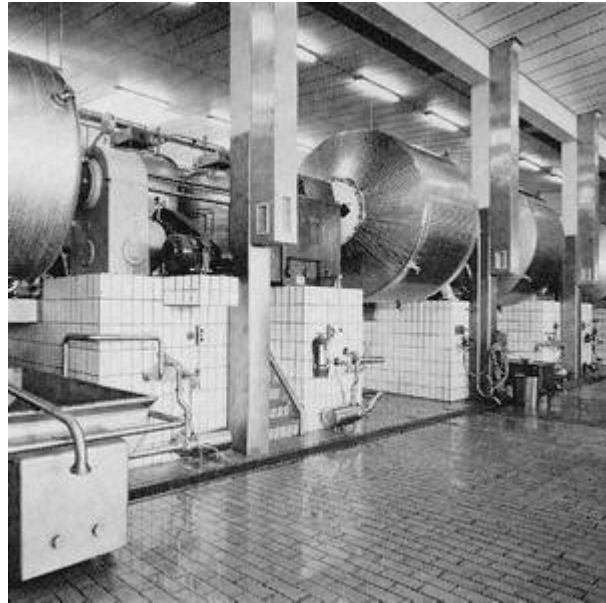
Nagenoeg parallel daaraan heeft zich een verandering van de kaasvaten voltrokken. De houten kuipjes, versterkt met stalen banden, hebben in weinige jaren het veld moeten ruimen en hebben eigenlijk op het ogenblik alleen nog maar waarde als curiositeit.

- 76 Die eerste concurrent was een plastic kaasvorm uit het begin van de jaren vijftig, die weinig voldeed. Er is ook gewerkt met de hardere kunststof bakeliet, doch ook die was niet voldoende bedrijfszeker. Enkele constructeurs zochten het in roestvrij stalen kaasvaten, maar het is niet gelukt uit roestvrij staal de ronde vormen te maken, die voor een goudse kaas nodig zijn. Bij de produktie van edammers werd hier en daar gewerkt met aluminiumvaten, maar op den duur hebben plastic vaten van andere samenstelling en van een andere structuur hun bruikbaarheid bewezen. Het roestvrij staal bleek alleen te gebruiken bij de vorming van kazen in rechthoekig model.

indampinstallatie

Ook de verdere behandeling van de pasgevormde kaas kon nu worden gerationaliseerd. Dat omvat het stoppen, het persen, de afvoer en het pekelen. Een beter gebruik van de pekелruimte werd gemaakt door over te gaan op dieppekelen, waarbij de kazen in krat-ten in diepe pekелbakken worden neer-gelaten.

centrale botermakerij

- 77 De laatste ontwikkeling is het 'stromend pekelen', waarbij de kazen door de pekелbakken drijven om aan het eind van de route op de stellingen te worden geplaatst. Reeds in een eerder stadium was voor de opslag de 'kaastrein' ontwikkeld, waarbij een langzaam roulerend complex van aan kettingen opgehangen kaasplanken een zeer grote opslagcapaciteit binnen een beperkte ruimte mogelijk maakt.

Zo heeft zich binnen een tijdsverloop van tien jaar een vrijwel totale gedaanteverwisseling van de zuivelfabriek voltrokken. Niettemin is het laatste woord op het gebied van de mechanisatie van de kaasbereiding nog niet gezegd. De reeds genoemde commissie beschouwde na tien jaar haar werk als voltooid. Zij bracht in 1968 een gedrukt rapport uit en ontbond zichzelf. Maar, zo rapporteert de afdeling Zuiveltechniek van de Bond, er blijven onvolkomendheden bestaan, waardoor zowel de wrongel als de kaas nog altijd niet aan alle eisen voldoen.

Een andere ontwikkeling droeg inmiddels bij tot meer eenheid in het bedrijfsbeleid van de verenigingen, namelijk het openstellen van de mogelijkheid om van een gecentraliseerde en gemechaniseerde melkgeldadministratie gebruik te maken. In het bondsgedebouw werd daartoe een afdeling ingericht, die niet alleen voor een toenemend aantal Friese fabrieken deze taak ging vervullen, maar aanvankelijk ook voor fabrieken in

de eerste volledige nieuwbouw

hallenbouw

modern kantoorgebouw

kaasmakerij

Drente en Groningen. Van jaar tot jaar nam het aantal deelnemers aan deze nieuwe dienst toe, zodat aan het eind van het decennium alle leden van de Bond erbij waren aangesloten. Hierbij wordt gebruik gemaakt van een bij de CCF opgestelde computer.

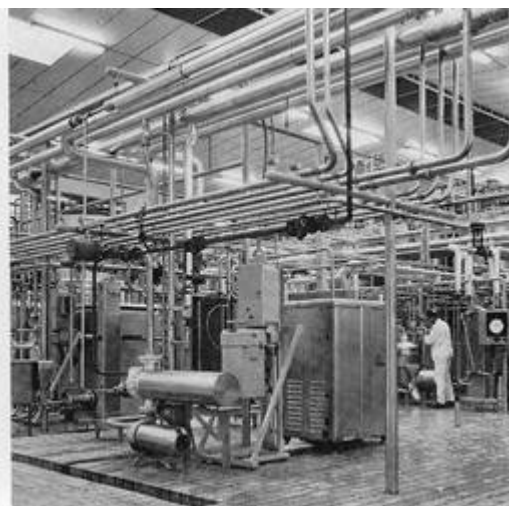
De grotere eensgezindheid die geleidelijk ontstond, maakte het mogelijk dat de Commissie voor Landbouwcoöperatie met meer succes kon bemiddelen bij grensregelingen. In het algemeen werden goede vorderingen gemaakt bij de afbakening van de melkwinningengebieden; conflicten kwamen niet meer voor en indien er al hier of daar verschil van mening bleef bestaan, dan werd dat, dank zij de procedure van de verplichte arbitrage, tot een goed einde gebracht. Het behoeft nauwelijks betoog dat daarmee in belangrijke mate de verdere weg werd geëffend voor een voortgezette samenwerking tussen de verenigingen. Van jaar op jaar kwamen dan ook nieuwe combinaties tot stand en zo begon het snelle proces van concentratie, waardoor in nauwelijks tien jaar het aantal verenigingen daalde van 71 tot 22 en het aantal fabrieken in exploitatie werd gehalveerd, namelijk van 74 tot 37.

- 78** Dit alles is voor een groot deel te danken aan het feit dat de Bond voorlichtend, wegbeleidend en stimulerend optrad, zonder meer dan een adviserende rol te vervullen. Het bondswerk was er vooral op gericht het klimaat te scheppen, waarin de leden zonder enigerlei vorm van dwang konden overgaan tot het vormen van grotere belangengemeenschappen.

De krachtige concentratie die aldus in vrijheid heeft plaatsgevonden, zette alle afdelingen van de Bond onder hoogspanning. De bedrijfseconomie stond mede vooraan, waarbij de kaasmakerij zich had aan te passen en daarvoor moesten weer de afdelingen Zuiveltechniek en Werktuigbouwkunde, evenals de afdeling Bouwkunde, hun bijdragen leveren. De voortschrijdende automatisering en de noodzaak van het nauwkeurig op elkaar aansluiten van de verschillende stadia van melkverwerking en kaasbereiding vereisten een programmering, die veel verder ging dan de invoering van het planbord. Inderdaad ging het nu niet slechts om de produktiviteit van de arbeid op zichzelf, maar om kaasmakerij de verschillende integraties die dank zij de nieuwe apparatuur konden worden verkregen met inschakeling van elektrotechniek en elektronica.

stromend pekelen

centrifugelokaal

Het is voor het personeel niet altijd gemakkelijk geweest deze wijzigingen te volgen, zodat de Bond moest gaan zorgen voor bijscholing. Jaarlijks worden nu personeelsbijeenkomsten georganiseerd, waarin de nieuwe werkwijzen en de nieuwe begrippen worden behandeld en toegelicht. Dit was volstrekt noodzakelijk omdat onder invloed van de nieuwe techniek de personeelsinstructie en de samenstelling van het personeelsbestand in vrij hoog tempo veranderden. De concentratie bracht verder mee, dat rekening moest worden gehouden met de mogelijkheid van afvloeiing van personeel, doch hiervoor werd een goede regeling getroffen. Richtlijnen werden opgesteld, die er voor zorgen dat het personeel van hoog tot laag niet de dupe wordt van fusies, concentraties of stillegging van bedrijven.

Hierbij valt op te merken dat het steeds moeilijker is geworden voldoende gespecialiseerd personeel te verkrijgen, een verschijnsel dat in vele takken van industrie te constateren valt.

- 79** Ook de gedachten over de vakopleiding begonnen een wijziging te ondergaan. Reeds in de eerste jaren van hun bestaan hadden de zuivelbonden het tot hun taak gerekend voor personeelsopleiding te zorgen en zij deden dit gedurende omstreeks zestig jaar met uitstekend resultaat. In Friesland organiseerde de Bond cursussen in samenwerking met de Friese Maatschappij van Landbouw, het Friesch Rundvee Stamboek, de Gezondheidsdienst voor Dieren en de Provinciale Melkcontrole Dienst (welke laatste inmiddels is verdoopt in Stichting Rundveeverbetering). Deze opzet is vrijwel gelijk aan die welke in de werkgebieden van de andere zuivelbonden werd aangetroffen. Volledigheidshalve zij hier vermeld, dat de FNZ als nationale organisatie zorgde voor de uitgave van leerboeken, voor het afnemen van examens en de uitreiking van diploma's.

In het begin van de jaren zestig begon men in bredere kring belangstelling voor het vakonderwijs in de levensmiddelenindustrieën te tonen en zo is tenslotte in 1965 een Regionale Stichting Beroepsopleiding Levensmiddelenindustrie tot stand gekomen (in dit gebied voor Friesland en de Noordoostpolder), waarvan het bestuur mede wordt gevormd door de zuivelindustrie - zowel coöperatief als particulier - en de betrokken vakverenigingen.

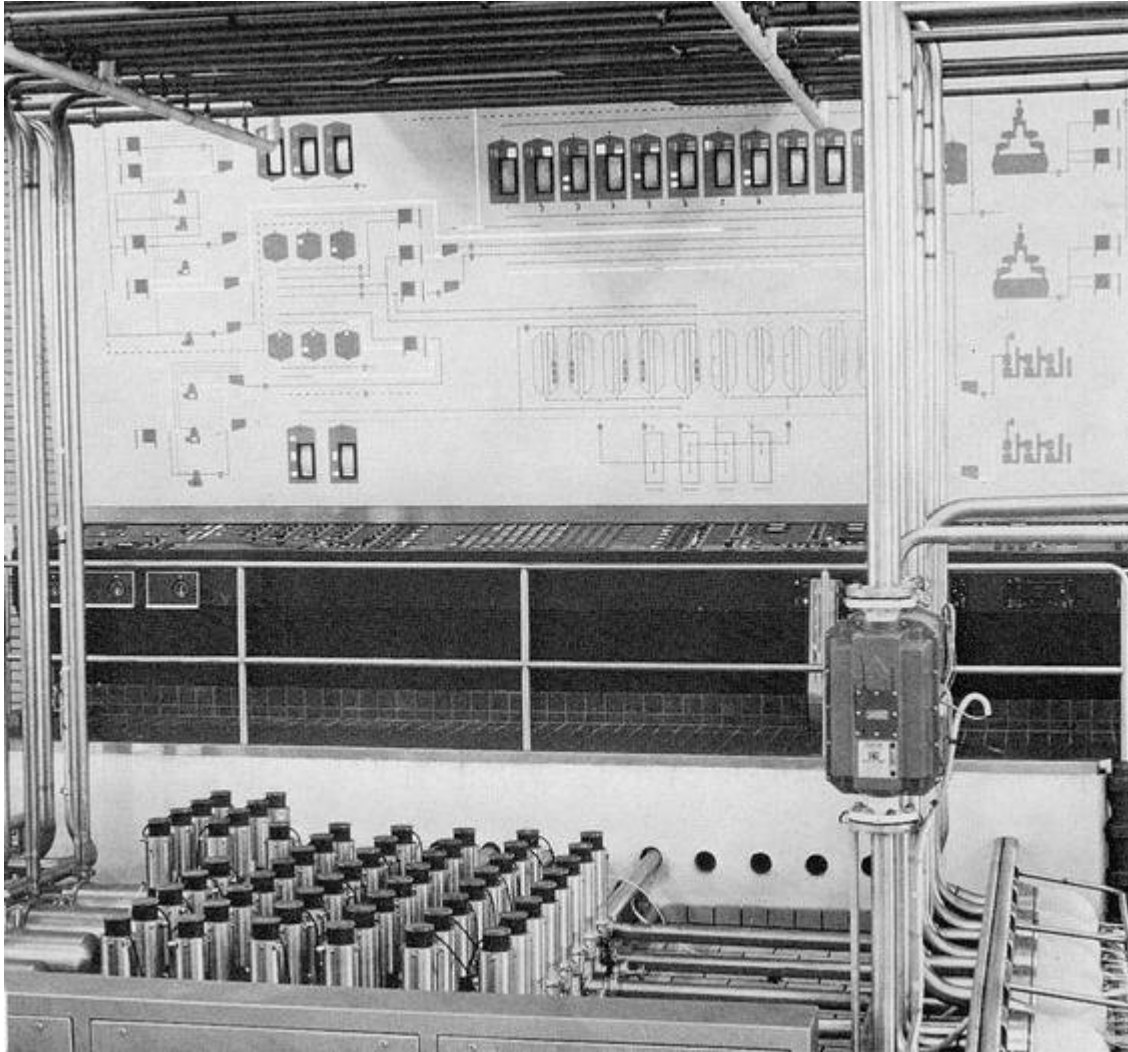
Deze opleiding levert mensen af die voor een brede groep van industriële bedrijven in de voedingssector bijzonder geschikt zijn. Enkele jaren daarna kwam de Technologische School voor de Levensmiddelenindustrie tot stand, waarmee een nauwe aansluiting tussen de theoretische scholing en het praktijkonderwijs werd bereikt.

Ook op de boerderijen voltrokken zich ingrijpende veranderingen. Het aantal veehouders neemt nog steeds af, terwijl de melkleverantie per bedrijf zeer belangrijk stijgt. In de laatste jaren geschiedt dit in versneld tempo. Voor zover men mag afgaan op de cijfers van 1965 is vooral na dat jaar een bijna sprongsgewijze stijging van de melkproductie opgetreden. In 1965 bedroeg het aantal veehouders in het bondsgebied 14.400. Zij leverden gemiddeld 70.000 kg melk. In 1971 was het aantal gedaald tot 12.300, doch de levering per veehouder was gestegen tot 108.000 kg. In 1965 leverden nog 79% van de veehouders minder dan 100.000 kg per jaar, in 1971 was dat percentage gedaald tot 25.

- 80** Daarentegen stegen in dezelfde periode de leveranties per bedrijf tussen 100.000 en 200.000 kg per jaar van 2 tot 50% en de leveranties van meer dan 200.000 kg zelfs van 1 tot 25%. Zoals reeds vermeld neemt de animo voor het tankmelken vrij snel toe. In 1971 waren er in het bondsgebied 515 boerderijen met koeltanks voor de opslag van de melk, die gezamenlijk 8½ % van de totale hoeveelheid melk leverden. Het laat zich aanzien dat het tankmelken nog belangrijk zal toenemen, al gaat op het ogenblik nog meer dan 90% van de melk in bussen naar de fabriek. De ontwikkeling wordt op vele plaatsen helaas geremd door de onvoldoende capaciteit van het elektrisch net, hetgeen als een ernstige belemmering van de ontplooiing van het boerenbedrijf moet worden beschouwd.

Voor een groot deel is het aan de melkmachine toe te schrijven, dat de veestapels zo sterk konden worden vergroot. Dank zij' de machine konden per bedrijf en per man veel meer koeien worden gemolken dan vroeger met hulp van zoons en gehuurd personeel, mogelijk was. Doch er kleefde één bezwaar aan het machinaal melken: de kwaliteit van de melk kan in gedrang komen als bij de reiniging van de apparaten niet de grootst mogelijke hygiëne wordt betracht. Men dient steeds beducht te zijn voor gevaren van deze aard, die, wanneer daar aanleiding toe is, omdat aan de fabriek moeilijk een oplossing is te vinden, door de bacteriologische dienst kunnen worden opgespoord, waarna het de taak van de afdeling Zuiveltechniek is de juiste reinigingsmethode te ontwikkelen.

Nooit mag uit het oog worden verloren dat de zorg voor de kwaliteit van de eindproducten begint bij de melkwinning. De taak hierop het oog te houden is opgedragen aan het Melkcontrolestation Friesland, dat in 1969 tot stand kwam en waarin Bond en particuliere zuivelindustrie samenwerken. Dit controlestation voert het werk uit dat sinds 1958 was bevorderd door het Regionaal Orgaan voor Melkhygiëne 'Friesland', gesticht door Bond, VVZM en de drie standsorganisaties van de landbouw. In dat jaar werd de betaling van de melk naar hygiënische kwaliteit verplicht gesteld en zijn alle fabrieken onderworpen aan dezelfde voorschriften. Het Melkcontrolestation neemt de monsters, stelt vast wat de kwaliteit daarvan is en deelt de melk in in drie klassen, waarvan de eerste klasse een toeslag krijgt, de tweede klasse de normprijs en de derde klasse een heffing. De opbrengst van de heffingen wordt gebruikt voor de betaling van de toeslagen, een systeem met grote opvoedende waarde. Uit de ervaring van het Melkcontrolestation is gebleken, dat daar waar de opslagtank op de boerderij wordt gebruikt, de kwaliteit van de melk dooreengenomen opvallend beter is dan bij transport in bussen.

schakel- en controlepaneel

Doch alles is niet gezegd wanneer ook de kwaliteit van de melk streng wordt gecontroleerd. Er is ook nog zo iets als de bedrijfseconomie van de boerderij, dat wil zeggen het complex van factoren, dat de kostprijs van de melk (en andere produkten van de boerderij) bepaalt. Bij landbouweconomische onderzoeken was vastgesteld dat de produktiekosten op de boerderijen zeer sterk uiteen liepen en het was dus zaak de oorzaken daarvan op te sporen en de middelen tot verbetering voor duur werkende bedrijven aan de hand te doen. Deze taak heeft in Friesland de Stichting DWAEN op zich genomen.

Deze naam is samengesteld uit de initialen van 'Doelmatige toepassing van de arbeid in Weide-, Akkerbouw- En Nevenbedrijven in Friesland', waarin de landbouworganisaties, de boerenleenbanken, Cebeco, CCF, Frico, Friesland Bank en Bond samenwerken. Zij houdt zich binnen het kader van haar doelstellingen bezig met bedrijfsvoorlichting, adviseert bij nieuwbouw of verbouw van stallen en inzake de problemen, die bij mechanisatie te pas komen. Er worden lezingen gehouden, cursussen en demonstraties gegeven, artikelen gepubliceerd en rapporten uitgebracht over de verschillende aspecten van het moderne landbouwbedrijf in Friesland.

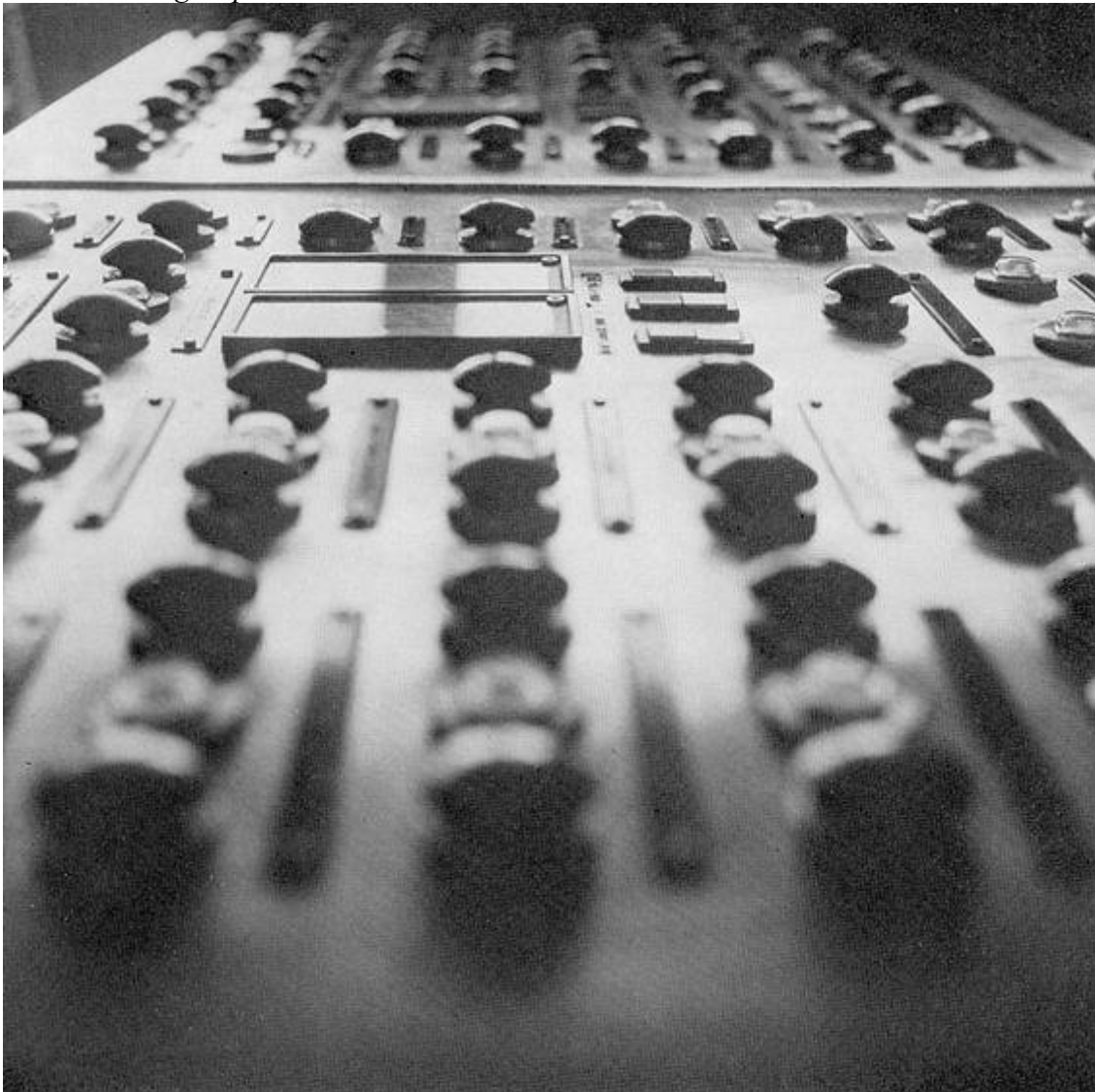
- 81** Het doel is de arbeid van de Friese boer en zijn medewerkers zo produktief en zo rendabel mogelijk te maken, waardoor de bestaanskansen van de boerenstand, die op het

ogenblik juist zo van vele kanten worden bedreigd, belangrijk kunnen worden vergroot. DWAEN (het Friese woord voor 'doen') werkt zeer nauw samen met de Rijkslandbouwvooriichting. Ook bij deze stichting heeft de Bond het initiatief genomen en een groot deel van de vereiste stuwkracht geleverd, aangezien men het in de Bond nooit tot zijn taak heeft gerekend slechts de belangen van de fabrieken, dat wil zeggen de belangen van zijn leden te behartigen, maar steeds het oog gericht heeft gehouden op het bestaan van de leden-van-die-leden: de melkveehouders.

Daarbij kwam in het licht van de concentraties van de laatste jaren onvermijdelijk de vraag aan de orde of deze 'leden van leden', die via hun fabriek bij de Bond aangesloten zijn, niet te eniger tijd rechtstreeks bondsleden zouden moeten worden. De gedachte leefde reeds lang.

- 82 In een der eerste hoofdstukken van dit boekje is eraan herinnerd dat zij in 1920 door de directeur van de fabriek te Bergum, Arent Hartmans, te berde was gebracht. In de loop der jaren is die suggestie nooit geheel vergeten, maar zij kon pas weer actuele betekenis krijgen nadat de grote veranderingen van na 1945 duidelijk vorm hadden aangenomen. In de gehele Nederlandse coöperatieve zuivelindustrie - waar, zoals vanzelf spreekt, de

automatiseringsimpressie

technische ontwikkeling zich op analoge wijze als in Friesland had voltrokken - koesterde men dezelfde gedachten wat betreft de integratie van de functies van zuivelbonden, verkoopinstanties en centrale fabrieken. De FNZ heeft daaraan vele en belangrijke studies gewijd en er ook toe bijgedragen dat de geesten rijp werden gemaakt voor nieuwe gedachten. Het was duidelijk dat er niet alleen een grensvervaging ging optreden tussen bonden enerzijds, verkoopverenigingen en centrale fabrieken anderzijds, maar dat er ook sprake was van vervaging van het verschil tussen grote regionale fabrieken en melkverwerkende ondernemingen met een provinciale taak.

83 Voor het bestuur van de Friese Bond was dat aanleiding om in 1967 samen met Frico en CCF een Reorganisatiecommissie in te stellen, die tot taak kreeg een antwoord te zoeken op de vraag op welke wijze de belangen van de samenwerkende veehouders in de toekomst zo goed mogelijk behartigd zouden kunnen worden. Zij bracht in 1968 rapport uit waarvan de voornaamste conclusies hier mogen volgen:

ponskamer voor de melkgeldafrekening

- een optimaal rendement van de melkverwerking vereist verenigingen met een grote melkaanvoer en beschikkende over verschillende produktierichtingen in één of meer bedrijven;
- coördinatie van de melkverwerking en van de produktenafzet over het gehele gebied van de Friese zuivelcoöperatie zou van grote betekenis zijn;
- de vereiste specialisatie kan het best worden bereikt in zeer grote ondernemingen, of door produktie- en verkoopintegratie van deelgenoten en verkoopverenigingen;
- aard en omvang van de produktierichtingen moeten worden bepaald door afzetmogelijkheden, distributiemethoden en bedrijfseconomische eisen;
- de concentratie van zuivelfabrieken tot regionale combinaties dient te worden bevorderd en is te beschouwen als een overgangsstadium naar een algehele integratie van produktie en afzet. Hierbij wordt gedacht aan de vorming van één Friese zuivelvereniging, waarin, behalve de primaire fabrieken en de Bond, ook CCF en Frico zijn opgenomen en waarvan de veehouders rechtstreeks lid zijn. Met deze integratie behoeft niet te worden gewacht tot alle primaire fabrieken tot regionale fusies zijn toegetreden;ⁱ
- ter bereiking van bovengenoemde doeleinden is aansluiting van alle fabrieken bij de Frico gewenst;
- nagegaan moet worden in hoeverre de toporganisaties kunnen bijdragen tot de oplossing van verwerkings- en investeringsvraagstukken bij regionale concentraties;
- de toporganisaties dienen inmiddels bij voortduring te streven naar coördinatie van zich daarvoor lenende activiteiten; hierbij zal rekening moeten worden gehouden met eventuele interprovinciale of nationale vormen van samenwerking. Een zodanige interprovinciale samenwerking mag de provinciale integratie niet belemmeren.

ⁱ Eén lid van de commissie kon zich met deze opvatting niet verenigen.

afvalwaterzuiveringsinstallatie

Het probleem was daarmee volkomen duidelijk gesteld, maar het bleef een open kwestie hoe dit doel het best kon worden bereikt. De zoveel mogelijk door de Bond gestimuleerde en begeleide concentratiebeweging ging intussen verder, waardoor de Bond op 31 december van dit jaar 1972 nog de reeds vermelde 22 leden telt, die gezamenlijk 37 fabrieken exploiteren. Om de ontwikkeling op de voet te kunnen volgen, maar ook, voor zover nodig en mogelijk, te begeleiden en te sturen, werd vervolgens een nieuwe structuurcommissie benoemd, die een sub-commissie belastte met de taak een schets te ontwerpen voor de integratie van alle coöperatieve zuivelbelangen in Friesland met inbegrip van de gebieden, die zich daarbij hebben aangesloten.

84 Wat dit laatste betreft valt er op te wijzen dat CCF sinds 1950 samenwerkt met zuivelondernemingen in aangrenzende gebieden. De eerste gebeurtenis van die aard was de overname van het in moeilijkheden geraakte Groningse bedrijf 'De Ommelanden', hetgeen gebeurde in samenwerking met DOMO te Beilen. Voor de verwerking van wei tot de frisdrank Rivella werd, eveneens met DOMO samen, een fabriek gesticht te Wolvega. Te Sloten (Fr.) vestigden deze beiden een veevoederbedrijf, waar kunstkalvermelk en opfokvoer wordt samengesteld uit mager melkpoeder en goedkope vetten. Later traden ook zuivelcoöperaties in Gelderland/Overijssel en West-Brabant tot deze onderneming toe.

magazijn van de afdeling Aankoop onder het laboratorium aan de Keizersgracht

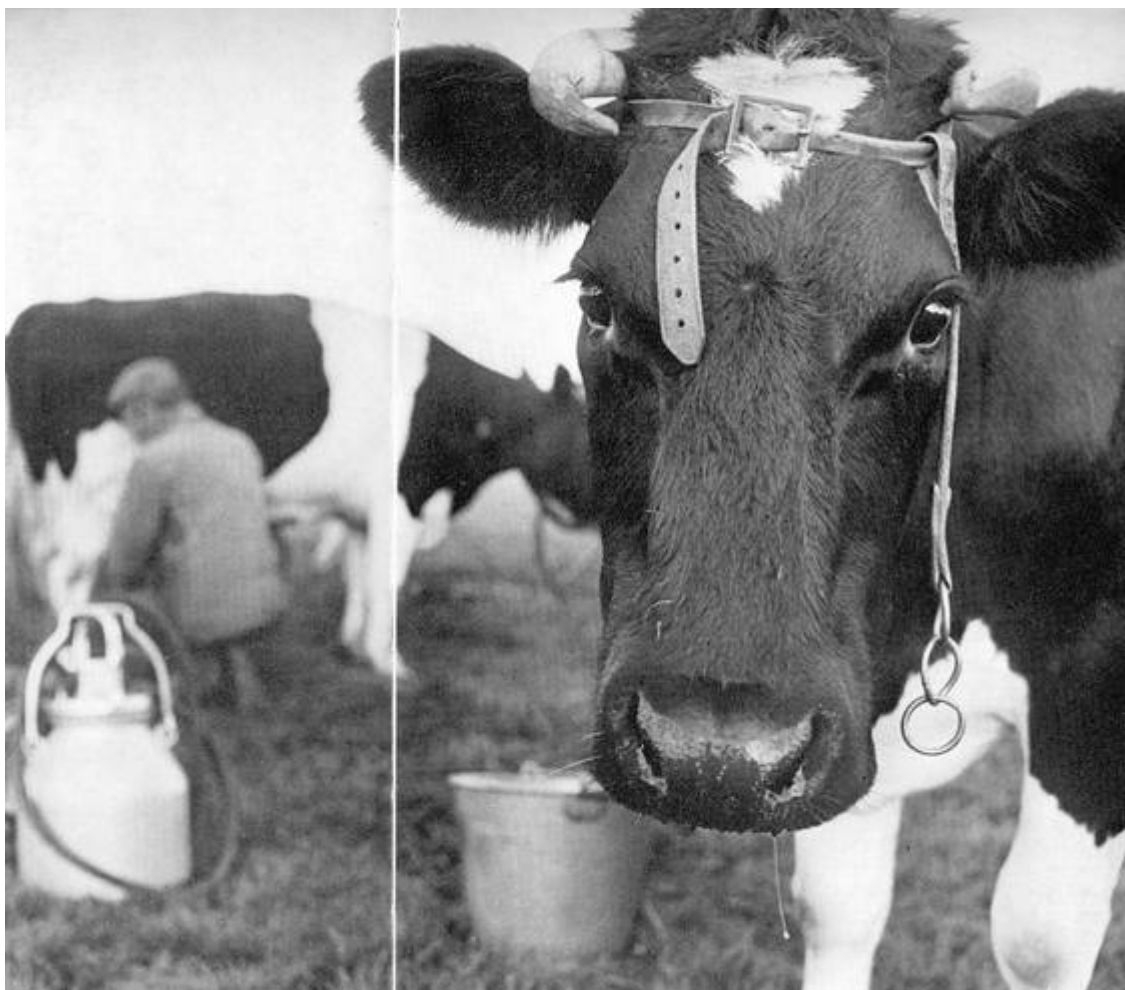
Anderzijds heeft de Condensfabriek haar bevoorrading tot buiten de provinciale grenzen uitgestrekt. Zij koopt in andere delen van het land enkele honderden miljoenen kilogrammen volle melk, ondermelk en wei ter verwerking te Leeuwarden.

- 85 Door deze bijkoop en door de samenwerking met DOMO/Bedum en tenslotte door uitbreiding van het melkwinningsgebied tot in andere gewesten, heeft de Friese zuivelcoöperatie feitelijk de provinciale grenzen reeds overschreden. Niettemin blijft de oriëntering op Friesland onaangetast en kan men blijven spreken van een coöperatief georganiseerd, zeer homogeen melkwinnings- en melkverwerkingsgebied. Wat de uiteindelijke bedrijfsvorm zal zijn, welke dit coöperatieve complex zal aannemen, zal, naar het zich laat aanzien, in de volgende kwart eeuw zijn beantwoording vinden.

Aldus voltrekken zich veranderingen in alle geledingen van de Friese zuivelcoöperatie. Dit zijn geen op zichzelf staande verschijnselen, want men kan soortgelijke ontwikkelingen waarnemen in alle andere Nederlandse zuivelgebieden. Overal manifesteert zich een krachtig streven naar integratie van de coöperatieve ondernemingen, doch elk gebied heeft rekening te houden met de eigen regionale structuur en met de historische achtergrond, die de karakteristiek van elk afzonderlijk gebied bepaalt.

Er kan wel een duidelijke lijn van ontwikkeling worden onderkend, maar het is niet mogelijk een algemeen bruikbaar model te ontwerpen voor de gewestelijke, veelzijdige zuivelverenigingen van de toekomst. De beslissing daarover ligt bij de mensen die het aangaat: bij de veehouders die gemeenschappelijk al deze verenigingen en ondernemingen in het leven hebben geroepen.

In sommige delen van het land is de hergroepering verder voortgeschreden dan elders, maar nergens staat zij stil.

- 86** Ook de nationale zuivelorganisatie, de FNZ, ondergaat een karakterverandering en zij heeft zich daarop statutair reeds ingesteld. In grote trekken is het kader gereed waarbinnen de toekomstige gewestelijke zuivelverenigingen zullen passen.

Het tempo, de aard en de omvang van de daartoe vereiste integratie worden binnen het raam van de maatschappelijke ontwikkeling, in het algemeen bepaald door de geschiedenis, de aard van de bevolking, de gesteldheid van de bodem en de ligging van het gebied ten opzichte van de belangrijkste markten. Zo is het weinig waarschijnlijk dat Friesland ooit een belangrijk consumptiemelkgebied zal worden, althans niet voor eigen gebruik. Het zwaartepunt zal om die reden naar alle waarschijnlijkheid in de komende jaren blijven liggen bij de produktie van kaas, gecondenseerde melk, boter en melkpoeder. Niettemin is het niet ondenkbaar dat op betrekkelijk korte afstand gelegen markten, zowel in het eigen land als in de buurlanden, van grote betekenis zullen worden voor de afzet van consumptiemelk en aanverwante produkten. Ook hiermee zal men in de naaste toekomst rekening moeten houden en de marktontwikkeling zal de taken van de verkoopvereniging en van de condensfabriek grotendeels bepalen.

Friesland zal bijgevolg een eigen oplossing nastreven van de problemen - zowel wat produktie als afzet betreft - waarvoor zijn zuivelcoöperatie zich gesteld ziet. Samenwerking met anderen zal daarbij, wanneer en waar dit tot positieve resultaten kan leiden, steeds moeten worden nagestreefd.

Het gaat er thans om de meest efficiënte structuur te vinden, waarmee dit complex van taken ten bate van de Friese veehouders kan worden verricht. Dit zal gepaard gaan met een verdere voortschrijding van de reeds zo duidelijk vorm aannemende gedaanteverwisseling.

88 op de drempel 1972 - 1973

De tijd staat niet stil, maar op het moment waarop de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland de vierde kwart eeuw van zijn bestaan binnentreedt, is er stellig aanleiding een blik te werpen op het apparaat, dat de 12.500 veehouders die bij deze fabrieken zijn aangesloten, thans ter beschikking staat. Een momentopname dus van de Bond op de huidige dag, maar dat betekent tevens een wapenschouw. Wij geven ons rekenschap van de uitrusting, die het de coöperatieve zuivelindustrie gezamenlijk mogelijk maakt aan alle eisen van de tijd te voldoen.

Daarbij valt één karaktertrek op te halen die de Bond van den beginne af heeft gekenmerkt: de organisatie deed met eigen mensen en eigen middelen wat logisch in het bondswerk paste, maar wanneer een bepaalde taak beter door een zelfstandig lichaam kon worden verricht, dan werd aanstonds besloten een dergelijk lichaam te stichten. Niet zelf doen, wat door een zelfstandig gespecialiseerd instituut beter gedaan zou kunnen worden. Vandaar dat de Bond geen conglomeraat is geworden van een verscheidenheid van functies: de Verkoopvereniging was direct al een afzonderlijke organisatie, de Condensfabriek werd bij de oprichting eveneens een zelfstandige onderneming.

- 89 Hetzelfde geldt voor de toeleveringsbedrijven zoals de Stremsel- en Kleurselfabriek en de Verzekeringsfondsen. Al deze instellingen kwamen voort uit de besprekingen die tussen bestuur, leden en staf van de Bond plaats vonden. Vandaar ook; dat de Coöperatieve Zuivelbank, thans Friesland Bank geheten, een volstrekt onafhankelijke onderneming is. Hierin onderscheiden de Nederlandse coöperaties in de landbouw zich sterk van andere landen, waar de lokale en gewestelijke coöperaties in vele gevallen een grote verscheidenheid van functies in zich verenigen.

Het typerende van Friesland is, dat alle uitingen van coöperatief initiatief, waarvan het werkgebied in hoofdzaak tot dit gewest beperkt is, weliswaar zelfstandige ondernemingen zijn, maar dat zij gezamenlijk een eenheid vormen en wel een eenheid die in de eerste plaats door en door Fries is. In geen enkele andere Nederlandse provincie treft men dit afgeronde beeld aan en daardoor valt de integratie van coöperatieve activiteiten hier meer op dan elders.

Ondanks het afstoten van verschillende bijzondere taken is de Bond toch een zeer veelomvattend organisme geworden. Hij is het vertegenwoordigend lichaam van de 22 verenigingen tot exploitatie van coöperatieve zuivelfabrieken die op dit moment nog in Friesland bestaan. Die verenigingen ontvangen een hoeveelheid melk die zich over het jaar 1971 laat berekenen op 1.362 miljoen kg die ten dele door de eigen fabrieken wordt

verwerkt, ten dele door de CCF. Die melk, die thans een vetgehalte heeft van 4,07% en een eiwitgehalte van 3,37%, kreeg in het afgelopen jaar de volgende bestemming:

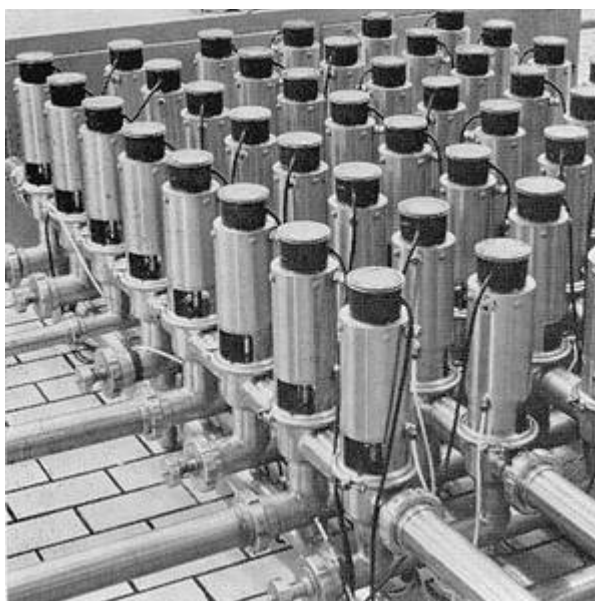
- 3,2% boter of boterolie (inclusief de aflevering van room voor de centrale botermakerij);
- 70,6% kaas;
- 6,0% melkpoeder;
- 1,6% ingedikte melk;
- 3,9% consumptiemelk en -produkten;
- 13,5% aflevering aan CCF en dergelijke;
- 1,2% retourlevering aan de boerderij.

De totale boterproductie was nagenoeg 20.000 ton; er werd bijna 100.000 ton kaas bereid, hetgeen ruim een derde deel van de gehele Nederlandse productie is.

De bruto-waarde van de door de boeren geleverde melk laat zich becijferen op ongeveer f 600,- miljoen. Daar komt dan nog de toegevoegde waarde bij, die het resultaat is van de verwerking tot produkten.

- 90 Daarmee is de coöperatieve zuivelindustrie de bedrijfstak met de grootste waardeproductie van de provincie.

De Bond beweegt zich, zoals gezegd, niet op industrieel of commercieel terrein, maar specialiseert zich op algemene belangenbehartiging en de dienstverlening. Daartoe is het bondsapparaat onderverdeeld in een aantal afdelingen: Aankoop, Bedrijfsorganisatie, Bouwkunde, Controle, Werktuigbouwkunde en Zuiveltechniek. Die laatste afdeling is weer onderverdeeld in: zuiveltechnische dienst, scheikundig laboratorium, bacteriologisch laboratorium, eiwitlaboratorium en afvalwaterlaboratorium.

afstandbediende afsluiters

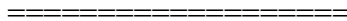
Algemene vraagstukken vallen onder het Secretariaat in engere zin, dat ook het penningmeesterschap vervult.

Bestuur en Secretariaat worden in hun werk bijgestaan door een aantal vaste commissies met daarnaast enkele commissies ad hoc voor bijzondere en tijdelijke taken.

De kosten van dit omvangrijke apparaat belopen ongeveer 1% van het bedrag dat door de fabrieken aan melkgeld wordt uitbetaald. Daarin is de contributie begrepen voor de landelijke zuivelorganisatie, de FNZ. Overigens moet men in aanmerking nemen dat verschillende afdelingen geheel of grotendeels kostendekkend werken, dat wil zeggen dat zij voor hun diensten worden betaald door de leden of andere instanties, die er gebruik van maken.

Als centraal ontmoetingspunt van de coöperatieve zuivelfabrieken streeft de Bond er steeds naar de lijn der ontwikkeling in het oog te houden. Gezamenlijk dragen de afdelingen ertoe bij dat het kwaliteitspeil van de zuivelindustrie zo hoog mogelijk blijft en dat arbeid en kapitaal op de meest doeltreffende en doelmatige wijze worden aangewend. Vandaar dat zovele initiatieven uit dit centrale punt zijn voortgekomen, of sluimerende gedachten wakker werden geroepen en in praktische voorstellen werden verwoord. Bij een verdere integratie van de verschillende sectoren van de Friese zuivelindustrie zal binnen het nieuwe verband de thans door de Bond vervulde taak zonder twijfel verder worden uitgebouwd.

Bakens in de tijdstroom, inderdaad, daarvoor heeft de Bond nu 75 jaar lang gezorgd. Systematisch en onafgebroken werd gepeild in welke richting de stroming van de tijd zich bewoog, welke diepgang zij had en welke draaikolken konden worden vermoed en vermeden. Op die gegevens werd het bestek uitgezet en werden de bakens geplaatst; bakens in de vorm van doelstellingen, voorstellen, adviezen, zelfs vermaningen en zonnodig - bij meerderheidsbesluit - maatregelen. Herhaaldelijk moesten de bakens worden verplaatst, of nieuwe uitgezet, als bleek dat de koers moest worden bijgesteld. Doch principieel is in opzet, doel en taak van de Bond geen verandering gekomen. Op zijn 75e verjaardag hernieuwt hij zijn belofte aan de Friese veehouders om hun belangen te dienen, hun bestaan te verstevigen en hun weg naar de toekomst te effenen.

91 de jaartallen

- 1872 In 'Mededeelingen en Berigten' van de Friese Maatschappij van Landbouw verschijnt een rapport over boter- en kaasfabrieken in Amerika.
- 1878 De Friese Mij. stuurt een commissie naar Denemarken en Zweden om het zuivelbedrijf te bestuderen.
- 1879 Dr. De Laval (Zweden) vindt de centrifugale melkontromer uit. Eerste particuliere zuivelfabriek in Friesland, 'Freia' te Veenwouden.
- 1880 Melkinrichting te Leeuwarden geopend met centrifugale melkontroming.
- 1881 Daniel Friedrich Gäbel door Friese Mij. benoemd tot wandelleraar voor zuivelonderwijs op boerderijen.
- 1882 Nederlandsche Mij. van Roomboterfabrieken sticht fabrieken te Bolsward en Sneek.
- 1885 Jogchum van der Wal te Witmarsum schaft een melkcentrifuge aan voor gebruik op zijn boerderij.
- 1886 Een groep veehouders te Warga sticht de eerste coöperatieve zuivelfabriek (in werking in 1887).
- 1888 In Friesland bestaan reeds twaalf coöperatieve zuivelfabrieken.
- 1889 Friese Mij. benoemt Dr. K. H. M. van der Zande tot zuivelconsulent.
- 1890 Eerste Vakschool voor Zuivelonderwijs te Bolsward. Oprichting Vereniging ter Bevordering van de Fabriekmatige Zuivelbereiding in Friesland.
- 1892 J. Mesdag volgt Dr. Van der Zande op. Trijntje Hilarides directrice van Coöperatieve Zuivelfabriek te Zurich.
- 1893 Vereniging van Belanghebbenden bij fabriekmatige Zuivelbereiding op Coöperatieve grondslag in Friesland opgericht.
- 1894 CZ te Wirdum begint vetgehaltebepaling volgens Gerber-methode.
- 1895 Handelsmerk Nedraw ingesteld.
- 1897 Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland opgericht, F.E. Posthuma secretaris.

- 1898 Friesche Coöperatieve Zuivel-Export-Vereeniging opgericht (sinds 1931 ook genoemd Frico).
- 1899 Frico deponeert handelsmerk Kruiwagen. W. Keestra bondssecretaris.
- 1901 Botercontrolestation 'Friesland' opgericht. Bond stelt Commissie voor Landbouw-coöperatie in. Eerste loonoverleg met de Bond van Zuivelbereiders.
- 1903 Bond begint met zuivelvakonderwijs en benoemt leraar-technicus.
- 1904 Rijks Zuivelschool geopend te Bolsward.
- 1905 Eerste collectieve arbeidsovereenkomst komt tot stand.
- 1906 De Bond sticht een zuiveltechnische dienst. O. Reitsma volgt Keestra op als secretaris.
- 1907 Coöperatieve Stremsel- en Kleurselfabriek treedt in werking.
- 1909 Scheikundig laboratorium van de Bond in gebruik. De Bond begint met de glaswerkcontrole voor de FNZ. U. Kooistra volgt Reitsma op als secretaris.
- 1912 Coöperatieve Zuivelbank opgericht. Kaascontrolestation 'Friesland' opgericht.
- 1913 Coöperatieve Condensfabriek 'Friesland' opgericht.
- Commissie voor Mechanisatie Kaasbereiding ingesteld.
- 1916 CCF begint de productie.
- 1917 Coöperatief Verzekeringsfonds gesticht.
- 1918 Kaascontrolestation in werking. Onderling Boerenverzekerings Fonds opgericht (in werking in 1922).
- 1919 Friesoh Rundveestamboek en Zuivelbond richten Gezondheidsdienst voor Vee op.
- In Leiden begint de productie van nationale kaasmerken.
- 1926 Commissie Mechanisatie Kaasbereiding wordt Werktuigencommissie.
- 1927 Zuivelwaarde-Commissie ingesteld.
- 1928 De Bond voert een vrijwillige arbitrage-regeling in.

- 1932 Crisiszuivelwet ingevoerd.
- 1933 Alle fabrieken nemen vrijwillig deel aan de bondscontrole.
- 1936 Afdeling Werktuigkunde opgericht.
- 1937 Proeffabriek voor melkwol bij CCF (Casolana). Gezondheidsdienst voor Vee wordt zelfstandige instelling.
- 1938 Bacteriologische dienst ingesteld.
- 1939 Kooistra met pensioen. Ir. P. Stallinga secretaris per 1 januari 1940.
- 1942 Nederlandsche Zuivel Centrale wordt Bedrijfschap voor Zuivel.
- 1943 Eerste roestvrij stalen karns in Friesland.
- 1945 Melkaanvoer gezakt van 735 miljoen kg in 1940 tot 323 miljoen kg. Afdeling Bouwkunde opgericht.
- 1946 FNZ plaatst Alfa Laval continu-botermachine voor proefneming in Oudeschoot. Het melken met de melkmachine neemt snel toe. Oprichting Instituut voor Landbouwcoöperatie.
- 1947 Besluit van de Bond tot algemene betaling van de melk naar hygiënische kwaliteit. Landelijke cao voor het personeel van de fabrieken. Statutenwijziging, die bindende besluiten mogelijk maakt.
- 1949 Besluit tot uniforme melkprijzvoorschotten.
- 1950 Afdeling Bedrijfsorganisatie opgericht.
- 1951 Frico en CCF benoemen gemeenschappelijke president-directeur.
- 1953 NOP-boeren richten Novac op samen met de fabrieken te Oosterzee, Munnekeburen en Blokzijl.
- Besluit tot invoering van bindende grensregelingen.
- 1950 Friesland vrij van runder-tbc.
- 1955 CCF neemt Lijempf-fabrieken over. 1956 Geheel Nederland tbc-vrij.
- 1957 Eiwitlaboratorium van de Bond geopend.

- 1958 Regionaal Orgaan voor Melkhygiëne 'Friesland' opgericht.
- Nieuwe commissie voor mechanisatie kaasbereiding ingesteld.
- 1959 Verbeterde apparatuur voor gemechaniseerde kaasbereiding voor praktische toepassing gereed. Nieuw magazijn voor de afdeling Aankoop in gebruik genomen.
- 1960 Nieuw bondskantoor geopend.
- 1962 Rapport over voordelen van grote fabrieken.
- Stichting DWAEN opgericht.
- 1963 Richtlijnen voor het personeel in geval van sluiting van fabrieken.
- 1965 Regionale Stichting Beroepsopleiding voor de Levensmiddelenindustrie in Friesland opgericht.
- 1966 Oprichting van de Technologische School voor de Levensmiddelenindustrie.
- 1968 Reorganisatiecommissie adviseert vorming van één Friese zuivelvereniging.
- 1969 Melkcontrolestation Friesland opgericht.

COLOFON

<i>tekst</i>	C. F. Roosenschoon ing.
<i>omslag en lay-out</i>	Henk Blekkenhorst
<i>druk</i>	Boek- en Offsetdrukkerij N. Miedema & Co.
<i>bindwerk</i>	Boekbinderij De Jong en Co
<i>foto's</i>	Sj. Andringa; P. Doele; D. van der Heijde; Chr. de Jong; J. D. de Jong; C. Oorthuis; F. C. Popken; Rollema; Obbema; J. Witteveen; Han de Vries; Boersma; Boonstra; Meyboom; v.d. Peyl en archieven Coöperatieve Condensfabriek 'Friesland'; Instituut voor Landbouwcoöperatie en Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland
<i>lettertype</i>	Helvetica
<i>papiersoorte</i>	omslag: 250 grams machine coated karton met persing van Van Gelder Papier nv binnenwerk: 135 grams mat kunstdruk van Proost en Brandt nv

